

НІАГАРА

ПОЕМА

Вечель Ліндсей писав про Ніагару.
Уїлліам Кірбі писав про Ніагару.
Михайль Семенко писав про Ніагару.
(Хоч він її між иншим, не бачив).
Можу назвати ще пару,—
Кількість нічого не значить;
Важно, щоб висновок:
Ніхто не написав Ніагару —
Всі писали (тільки) про
з приводу
і так далі.

І я також.
(А може й ні).

1

Ніагара ні проста, ні хитра.
Ніагара така, як трапиться.
Ніагара не зраджує ритму:
Тільки зразу радієш: анапест!
А раптом роблено заграє: ревне силабічно,
Риму замість асонансу радить невідклично,
А порою серце троїть ритмом коломійки
(Галичино, не покину та про тебе мрійки!),
Стукає потягом, крутить машиною,
Жорна жене у ревучім млині,
Водяною мукою іскринною
Бризкає в обличчя мені...
Та чому свій водоспад татари
Кличуть Летюча Вода — Учан-Су,
А тебе нарекли: Ніагара, —
Гуркотлива Вода — сіукси?
Я впізнав. І ще говоритиму:
Розібрав, розчув, одкрив:
Ніагара не зраджує ритму;
В Ніагарі лиш Р — і рик.

2

Ніагара така, як трапиться:
Можна гудить її — і славить.
Ніагара величезна фабрика,

Крутить шкляними валами.
Оторочена скеляними вежами,
Снує білоріжні нитки,
В'яже варежне мережево
З-під п'яльців своїх плитких;
Холодна — пріє розпарено,
І з пилу прозорого тче:
Крізь шумовинне варево
Блават без кінця тече
Зелений, а може й блакитний,
Ліловий, а мо' — й не мо' —
На шмаття безглуздо розітнеться
Й знов зрослося немов,
І на струпи порогів квапиться,
І тече і тче й січе:
Ніагара така, як трапиться:
І така й не така і ще...

3

А зание, а завие,
Зарипить, як немащені ворота:
Ніагара п'яна повія,
Ніагара танцює фокс-трот.
Не соромиться, що аж ломиться,
Аж набрякло черево вагітне.
Трусить ним і не вгомониться, —
Ну, вгадай, які там в неї ритми!
Де там ритми? Груді випне,
Посередині — турицею проділ,
І товчеться й в'язне й липне,
Та при всьому при народі.
Молоко з грудей оголених,
Од обличчя — пудра хмарами,
Щоб припудрить все довкола,
Черень шахт і дим гамарень.
Щоб не думали, щоб не бачили,
Щоб не плакали, не балакали, —
Знай, танцюй, хоч вискоч з капців!
Може й так воно, може й не так воно,
Може й зовсім якось иначе,
Може й просто — от, як трапиться.

4

Хочете ближче глянути?
Можна оце пароплавиком:
Називається „Діва Туману“,
А саме дрібне й плюгавеньке.

Й не боїться. Просто аж дивно —
Це мізерне — й сміє боротись!
Ніагара спинилась розгнівано,
Ніагара кинула фокс-трот.
Мить — здається — застигла стурбована.
Потім — рамена з'єднала веселкою
І як сипне шумовинною вовною,
І як шпурне це людське пуделко!
І як закрутить, як забабахкає,
Як ревоне, та як зареочеться!
— От куди вони! Он які? Ах які!
А на цурочки вам не хочеться?
Як завертять вири свої дзигною,
По веселці тумани зігзагами,
Як застрибає, як заплигає, —
— Я ще з вами побалакаю!
І не знаєш — втікати залякано,
Чи благать її та ластиться:
Ніагара — ось воно, як воно.
І не так іще, як трапиться.

5

Ви не бачили Ку-Клукс-Клану,
А то одразу-б собі уявили;
Тільки Ку-Клукс-Клан у білих,
А ці — в чорних сутанах.
Підземелля. Темно, як в шахті.
Вузько стулились у штольні стіни.
Ховзько — ледве встоїш на ногах ти.
І в присмерку — ланці чорних тіней.
Виринають слупами суворими.
Підкрадаються зграями хижими.
І малює уява хвора
Змови й жахи.
Плямами сліпими обличчя
Ледве продираються з присмерку...
А з рештою — геть таємничість:
Це просто в плащах гумових туристи.
Це просто для них пробуравлено
У скелях одвічних печери,
Щоб отак улазить для забави
Ніагарі в саме черево.
Туристи... і враз стало нудно:
Кодаки, сувеніри, ну, да...
А мені — Ніагара рудник,
Де тече жива руда.
Хай зітхають оті малохольні,
А мені — хоч-би кайло в руки,

Як заграє з бічної штольні
Срібнорудих обвалів грюк.
І хочеться вперто довбати
Ці живі, бунтівливі пласти
І замкнути в крицеві ґрати
Й на колеса й в турбини пустить:
Хай даремно не ллється, не тратиться,
Хай кипить в казанах, верстаках:
Ніагара така, як трапиться —
І така, і ще й не така.

6

Ніагара повія — і рудник.
Ніагара пустун — і бунтар.
— Як трудно, як трудно
Оспівати тебе, Ніагаро!

7

Ну, і що-ж з того, що це гарно,
Ну і що-ж, що дивитись приємно, —
Коли стільки сили дармується марно,
Стільки міці марнується даремно!
Ну і що-ж, що грає веселкою в ранці,
Палахтить полумінням заходу ввечір, —
Коли крутить лиш пару електричних станцій,
Та й то ка-зна як і не до речи.
Ну і що-ж, як ляскають туристи кодаками,
Затуркані поети складають діфірамби?
— Ех, якби тебе нам-би, —
Стисли-б тебе мускулястими руками,
Розрили-б береги екскаваторами,
Заглушили-б твій рокіт сиренами,
Розпалили-б усю тебе ватрами,
Домнами й гутами й мартенами,
Підточили-б тобі роги й ратиці,
Повтикали-б коліс у ребра, —
І була-б ти не така, як трапиться,
А як-раз така, як треба;
І була-б ти тоді не ледачою,
І була-б ти тоді не облудною —
Вперезалася-б передачами,
Трансмсіями-б оплуталася;
І була-б ти, переможене пудище,
Роботяща, смиренна й слухняна.
— Ох, чекай, Ніагаро, це буде ще,
Кому як, а тобі — погано!

8

Думаєш: хай собі бреше;
Лиш на язик вони бистрі.
— Ей, Ніагаро! Не дурно - ж ми крешемо
З м'яса живого іскри.
Думаєш: задаються на масляні вишкварки;
Одна я на світі — що-ж патякать марно?
— Ей, не дурно - ж свої й чужі ми ломили карки,
Щоб втамувати тисячі ніагар.
Думаєш: ач, які мудрі;
До мене ще їм далеко.
— А в Каспій пустити Аму - Дарью, —
Це хіба близько й легко?
Не дурно ми вирости Волховстроями,
Маримо не марно Дніпрельстанами, —
Ніагаро, всю землю зароймо,
Ніагаро, й тебе дістанемо!
Діпремо лавами впертими,
Оточимо й струснемо й вдаримо
З шахт Донбасу й Альберти,
З бетлегемських і уральських сталеварен.
Настиливо й методично й моркотливо,
Зціпляючи мікроскопічні електрони,
Ми заллемо розливними зливами
Всі старі маєстати, всі трони
І тебе — продажну й бурхливу —
І тебе — і в тобі не потонемо.

9

Так, Ніагаро, не даремно ми
Пролляли ніагари крови,
Не даремно і я оце ремствую
Не своїм — вселюдським словом.
І че - ка — і електрофікація,
І багнет — і це червоне слово, —
Все на те, щоб не могло траплятися,
Щоб не стало зовсім випадкового.

10

Знаю: критик скаже: агітація.
Може й справді; хай, і що-ж нам з того?
Ніагаро, вдвох з тобою ми в оточенні,
І обом — двобої нам вихристі:
Нащо-ж бути нам вихолощеними й безпорочними?
Невже лиш для критиків і туристів?

ЮЛІАН ТУВІМ

БРАТИ

Він співа в подвір'ї, начеб-то найнятий,
Бідний син єврейський, безумом обнятий.
Люди в світ погнали, час наклав окови,
А літа вигнання вбили силу мови.
Скаче та танцює, плаче та заводить,
Що отак згубився, що на жебри ходить.
В першому поверсі брат з вікна кімнати :
— Глянь, мій брате бідний, на сумного брата.
Де-ж це нас занесло? Що-ж ми загубили,
Що в цілому світі всім чужі й немілі?
Брат, що у кімнаті, справді брат, бідаче, —
Чолом гарячковим по всесвіту скаче.
Брат, що у кімнаті, виріс до поета,
Серце, наче грошик, вгорне до газети
Й на подвір'я кине, щоби враз розбилось,
Щоб стоптав ногами, щоб воно й не билось!
І підемо потім кожний своїм шляхом
На сумні мандрівки, оповиті жахом.
Знати, не знайти нам тихої затоки, —
Так, євреї, любі безумом глибоким...

З польської перекл. *Клим Поліщук*

СТЕФАН МАЛЯРМЕ

МОРСЬКИЙ ВІТЕР

Всі книги читано, і плоть моя смутиться.
Втекти! Втекти відсіль! О, як п'яніють птиці
Над білим шумом хвиль, в безкраїх небесах!
Ніщо: ні давній сад, що розцвіта в очах,
Ні погляд материн, закоханий і радий,
Ані пустинний блиск самотної лампади,
Що пада на папір в вечірній тишині,
Не дасть ні радості, ні забуття мені.
У простір! Корабель вітрилами біліє!
Ще серце, випивши до дна отруту мрії,
Вбачає помах далекої руки, —
І може щогли ці, високі та стрункі,
Одважно плвучи назустріч темній бурі,
Нахиляться до тих, що в далині похмурій
Без щогли пливають, без тихих островів...
О, серце, слухай спів веселих моряків!

З французької перекл. Максим Рильський

А. АЛЕКСАНДРОВ

Лейтенант П. П. Шмідт

СПОГАДИ ЗАХИСНИКА

I

Ім'я Шмідта широким колам населення стало відомим ще 19-го жовтня 1905 року за таких обставин: 18 жовтня 1905 року в Севастополі оголошено маніфест і негайно організовано грандіозну демонстрацію робітників, матросів та салдатів; у групу маніфестантів стріляно, в наслідок чого були вбиті й ранені. Цей розстріл викликав обурення серед мас. На другий день був організований мітинг, на якому обрано депутацію висловити протест і серед обраних був і лейтенант Шмідт. 19-го Жовтня він явився на засідання Севастопільської міської думи і зробив таку заяву: „Міська дума мусить захищати не тільки господарські та економічні інтереси, але вона мусить охороняти честь, гідність та життя громадян; а через те дума мусить поставитись зневажливо до винуватців вчорашньої різни; цю зневагу дума мусить увікопомнити так: на пергамент написати акт про вчорашню звірячу, безглузду та злочинну різню беззбройної юрби, що мирно святкувала момент оголошення політичної свободи. Імена убійників треба вписати в акт і цей пам'ятник назавжди повісити на стіні міської думи, щоб і майбутні нащадки бачили і вчилися з прикладу, як вільні громадяни ганьблять тих, хто накладає руку на недоторканість особи вільних громадян“. Пропозиція Шмідта була одностайно ухвалена і йому - ж було доручено скласти телеграму - протест на ім'я голови ради міністрів графа Вітте. Тут - же на засіданні Шмідт зредагував телеграму і після того як її текст ухвалила міська дума, її послано за призначенням. В телеграмі було сказано: „Петербург. Графові Вітте. Севастопільська міська дума на надзвичайному своєму засіданні сумісно з депутатами, обраними від народу, заслухавши доповідь Міського Голови про убивства вночі з 18 на 19 жовтня, одностайно постановила висловити свій протест урядові, адміністрація якого вбила громадян Севастополя, що мирно святкували здійснення свободи та мирно маніфестували біля тюрми на пошану ув'язнених за політичні переконання, і вимагати негайно усунути винуватців, віддавши їх під суд; негайно зняти стан військової облоги, забравши військо з вулиць міста, а козаків з меж градоначальства, замінивши їх на тимчасову народню охорону; вимагати звільнення всіх політичних в'язнів та загальної амністії, не включаючи матросів чорноморської флоти; знищити смертну кару, як таку, що плямить батьківщину. Тільки виконанням цих вимог можливо заспокоїти населення“.

Одночасно з посиленням телеграми дума ухвалила поховати забитих громадським коштом і про це сповістила головного командира Чорноморської флоти адмірала Чухніна. На це сповіщення думи Чухнін відповів так: „Відповідаючи на повідомлення від 19 жовтня, прошу міського голову та думу не втручатися не в своє діло“.

Заява Шмідта в міській думі та його телеграма-протест зробили ім'я Шмідта надзвичайно популярним у Севастополі; цьому звичайно сприяв і його мундир морського офіцера; офіцерів флоти вважалося за опору старого режиму і раптом серед них з'являється людина, що одним махом перескочила через усі перепони, усі умовності своєї касты, усю пильність дисципліни. Все це, разом взяте, а також надзвичайна щирість та величезний ораторський талант Шмідта і поставили його на чолі народнього руху в Севастополі. Але севастопільська популярність після 20 жовтня збільшилася до всеросійського масштабу. 20 жовтня поховано жертви розстрілу і славнозвісна „присяга“, що її оголосив перед домовиною Шмідт, поставила його на всеросійську височінь. Цю присягу опублікували всі газети і, якщо не помиляюся, прогрімала вона на увесь світ. Сказано її за таких обставин: на 20 жовтня був призначений похорон жертв, що загинули під час розстрілу. Вже зранку почав сходитися народ і самовидці запевняють, що на цих похоронах був мало не увесь Севастопіль, цеб-то кілька десятків тисяч чоловіка. Додержуючись порядку, процесія рушила на кладовище; війська та поліції не було. І от по тому, як трупи поховано та засипано землею, запанувала тиша. В цю виключну хвилину і виступив лейтенант Шмідт зі своєю присягою:

„Коло домовини — почав Шмідт — годиться читати самі молитви, але хай будуть за молитву слова любови та святої присяги, яку я хочу тут проголосити разом з вами.

„Коли радість опанувала душі померлих, то їхній перший порив був — іти швидше до тих, хто терпить у в'язниці, хто боровся за волю і хто тепер, під час загального великого захвату, позбавлений цього найвищого добра. Вони, несучи з собою вісті радості, поспішали передати її ув'язненим і за це їх убито... Страшний, нечуваний злочин. Велике, непоправне горе...

„Тепер їхні душі дивляться на нас і питають безмовно: що-ж ви зробите з цим найвищим добром, якого нас назавжди позбавлено? Як ви скористаєте з волі і чи можете обіцяти нам, що ми останні жертви сваволі?

„І ми мусимо заспокоїти бентежні душі померлих, ми мусимо заприсягтися їм у цьому...

„Присягаймо їм — задзвенів голос промовця — що ми ніколи не поступимося нікому жодним кроком завойованих нами людських прав.

„Присягаюся — сказав промовець, підносячи вгору обидві руки.

„Присягаємося, — повторив за ним багатотисячний голос народу.

„Присягаймося їм, що всю роботу, всю душу і навіть життя ми положимо, щоб зберегти нашу волю... Присягаюся.

„Присягаємося — повторив голос народу.

„Присягаймося їм, що свою громадську роботу ми віддамо для робочих та бідних... Присягаюся.

„Присягаємося.

„Присягаймося, що між нами не буде ані жида, ні вірменина, ні поляка, ні татарина і що ми всі віднині будемо рівні, великі брати великої, вільної Росії... Присягаюсь.

„Присягаємося.

„Присягаймося їм, що ми їхню справу доведемо до кінця й до-б'ємося загального виборчого рівного для всіх права... Присягаюсь.

„Присягаємося.

„Присягаймося їм у тому, що коли нам не буде дано загального виборчого права, ми знову оголосимо великий російський страйк... Присягаюсь“.

Ця присяга й прогрімала по всій Росії, а лейтенанта Шмідта того-ж самого дня арештував адмірал Чухнін і ув'язнив на ескадреному броненосці „Три святителі“, де він і лишався до 4-го листопада 1905 року. Перебуваючи в ув'язненні, Шмідт не припиняв революційної роботи, не поривав зв'язків із масами і, не вважаючи на пильний догляд, йому дається опублікувати відозву до народу, де він нагадує, що справу боротьби ще не скінчено, що треба напружити останні зусилля, щоб заволодіти раз і назавжди людськими правами. В цій самій відозві він пропонує вимагати прилюдного суду над ним: „... пам'ятайте, громадяни, що моя справа — справа народу; моя перемога — перемога волі над сваволею“.

Підчас арешту севастопільські робітники обрали Шмідта на „довічного депутата міста Севастополя“.

Це обрання зворушило його до глибини душі: „вищого за це звання — писав він — немає нічого на світі, і я подбаю виправдати зроблене мені довір'я“.

Звільнений спід арешту під тиском народніх мас Шмідт одержав категоричну заборону від адмірала Чухніна „бути на зборах й агітувати під загрозою віддачі під суд“. Шмідт не звернув уваги на наказ і брав діяльну участь у подіях, закликаючи до всеросійського страйку на випадок, коли не буде опублікований закон про загальне, безпосереднє, рівне та таємне голосування, що йому Шмідт надавав першорядної ваги. З метою агітації він хотів поїхати по всіх великих центрах і в першу чергу відвідати Одесу. Ще 13-го листопада він був на мітингу, а 14 мав виїхати до Одеси, але події стали на перешкоді: 14 листопада опівдні до нього прийшли депутати з крейсера „Очаков“ і повідомили, що Чухнін обезброює ескадру, і зроблено спробу обезброїти і крейсер „Очаков“, але матроси не віддали ударників від гармат; офіцери з крейсера з'їхали, а серед команди, за словами депутатів, цілковита розгубленість; Шмідт вже у цей момент розумів, що справу програно і що ескадра може бути тільки за мішень для обстрілу з кріпосних гармат. Що до боєздатности крейсера „Очаков“, то вона була надто незначна: крейсер мав лише 8 гармат, з яких тільки 3 було справних і з такими ресурсами вступати в бій з кріпосними батареями було безглуздо. Про все це, як досвідчений військовий, Шмідт знав дуже добре, а в тім він вирішив вволити волю матросів і, взявши свого сина Євгена, тоді 15-ти літнього хлопця, поїхав він на „Очаков“. Чи був у нього під той час певний план — сказати трудно, але що він безперечно думав запобігти

різні, цеб-то розстрілові з берегових батарей, це потверджують дальші події. Те, що Шмідт пішов на „Очаков“ у момент провалу всього руху, було актом найвищої саможертви. Згодом, підчас процесу, він так з'ясовував свій учинок: „Я не міг зробити инакше, не міг кинути їх у беспорядному стані; я поїхав або запобігти розстрілові, або бути розстріляним разом з ними“.

Прибувши на „Очаков“, Шмідт прийняв команду крейсером і негайно встановив пильну дисципліну. Вночі до Шмідта приєднався мінний крейсер „Грідень“, два ескадрових міноносці „Заветний“ та „Свірепий“ і три номерні міноносці. На другий день о 8-ій годині вранці на „Очакові“ під звуки судового оркестру було викинуто червоний прапор і Шмідт сигналізував Севастополеві: „Командую флотою. Шмідт“. Одночасно викинуто червоні прапори на всіх суднах, що приєдналися, і в морських казармах. Лінійні кораблі, цеб-то флотилія броненосців — „Ростислав“, „Три святителі“, „Пантелеймон“ (колишній „Потемкин Таврический“) та крейсер „Пам'ять Меркурія“ червоних прапорів не викинули. Настав страшний переходовий момент. Сили Шмідта були незначні — він мав лише три гармати крейсера „Очаков“, тимчасом, як головна бойова сила була зосереджена на кріпосних батареях та на суднах броненосної ескадри, які ще не приєдналися до нього і звідки кожної хвилини можна було сподіватися загибелі; в цей критичний момент особа Шмідта стає перед нами на весь свій величезний зріст: він добре зважає становище, чудесно розуміючи, що всяке вагання з його боку та нерішучість підсилять енергію ворога, і він негайно переходить в наступ. Під звуки оркестра, що за словами самовидців, лунали якось особливо в тиші занімілого від чекання та напруження Севастополя, Шмідт переходить на контр-міноносець „Свірепий“ і, стоячи на капітанському містку без кашкета, пливе малою ходою до ескадри. Він обходить її лівим бортом, а потім правим, простягає руки до кораблів і голосно кличе іменем російського народу приєднатися до них. Перехилившись з облявку він так близько підходив до броненосних суден, що його можна було дістати руками... Згадуючи цей момент, казав він мені в Очакові: „я що-хвили сподівався смерті від револьверного пострілу, але хвилина смерті не наставала, зате це сподівання смерті було таке велике й напружене, що тепер я уже відчуваю себе безтілесним“.

„Виразно визначалася ця самотня фігура без кашкета, з розмаяним волоссям“ — каже про цей момент його друг, інженер-механік Володько, що спостерігав цю сцену з транспорту „Дунай“. Гучно й виразно лунали й далеко розносилися його надхненні заклики“. Але ескадра мовчала й лише з „Потьомкина“ залунали крики „ура“. Обійшовши ескадру, „Свірепий“, пішов до учебного корабля „Прут“, де були арештовані потьомкинці, яких охороняв піхотний караул. Збігши трапом „Прута“, Шмідт гукнув вартовому: „Я прийшов визволити мучеників“, потім викинув свій кортик у море, відклонив рукою багнет вартового, збіг у трюм, де були арештовані потьомкинці, взяв одного на руки і, вибігши на поміст, підійшов до облявку корабля, високо підняв потьомкинця своїми могутніми руками і закричав: „Ми визволили мучеників, тепер нам і чорт не страшний“. Потім, взявши

на облавок усіх заарештованих потьомкинців, „Свірепий“ поплив до „Очакова“, де його зустріли гучним та радісним „ура“. Лишивши потьомкинців на „Очакові“, Шмідт на „Свірепому“ знов поплив до найбільшого броненосця того часу „Потьомкіна“. Тут він заарештував увесь офіцерський склад і також одіслав його на „Очаков“.

Моральна перемога Шмідта зростала і становище його поліпшувалося з кожною виграною хвилиною: вже мав червоний прапор над броненосцем „Потьомкін“, а за „Потьомкіним“ викинули червоний прапór „Прут“ і канонерський човен „Уралець“: вже здавалося, що супротивник морально переможений — і раптом... зрадницький, провокаторський постріл з „Терця“.

Струна лопнула. Настрій загального напруження розрядився, але розрядився і протилежний бік. Обвинувачення згодом обстоювало, що постріл зроблено не з „Терця“, а з гармати „Очакова“ і що саме Шмідт почав бій, наказав, як сказано у присуді, „стріляти з гармат на ескадру і батареї і лише переконавшись, що перевага на боці вірних своїм обов'язкам команд флоти та суходільних частин, кинув крейсер і намагався втекти на міноносці № 270“. Така була офіційна брехня, яку надто підтримували урядові кола, прокурор і яка найшла своє визначення у присуді.

А справді „Очаков“ ані разу не вистрілив, бо Шмідт чудесно розумів, що стріляти на ескадру й батареї, це значить свідомо провокувати їх на постріли у відповідь, хоч-би в інтересах звичайної самоохорони. Постріл зроблено з „Терця“, де були зосереджені молоді команди, з наказу адмірала Чухніна і з певною метою утворити вражіння, що стріляє „Очаков“. Чухнін добре зважив під цей момент, що дальша його бездіяльність доведе до того, що через півгодини вся ескадра буде в руках Шмідта. У відповідь на постріл „Терця“ негайно загриміли гармати Констянтинівської батареї й ескадри і почався нещадний обстріл „Очакова“. Його поміст враз укритися кров'ю. На постріли Шмідт відповів сигналом: „обурений з чинності ескадри“. Але тривав ще лютіший обстріл. Полонені офіцери вхопили скатерті в кают-компанії і викинули білий прапор, але його знято і знову замаяв червоний прапор. Бунтарський крейсер конав у муках: його корпус розривали гранати разом з тілами людей і він горів, як свічка. Хто залишився живим, почали плигати в воду — останнім плигнув Шмідт, обнявшись зі своїм сином. Разом з іншими їх забрав з води міноносець № 270, звідти їх зняли й посадили на флагманський броненосець „Ростислав“.

Через чотири дні на транспорті „Дунай“ Шмідта перевезено до „Очакова“ і ув'язнено в казематі морської батареї на острові.

Недовго тривала діяльність Шмідта. Коли рахувати, що перший виступ його відбувся 18-го жовтня, а заарештовано його 15-го листопада і якщо з цього терміна вирахувати ще дні ув'язнення на броненосці „Три святителі“ від 20-го жовтня до 4-го листопада, то всі „дні свободи“ для Шмідта звелися до яких небудь десятих днів і за цей мізерний своїм протягом час Шмідт устиг стати найпопулярнішою та найулюбленішою людиною тодішньої Росії. Чутки про нього проїняли найглибші народні маси й ім'я його стало легендарним.

II

В Севастополі я спинився в отелі „Кіста“ і там зустрівся з присяжним повіреним А. Ф. Зарудним і, здається, з Балавенським. Тут я познайомився з д-ром Флеровим, що весь час дуже клопотався про долю Шмідта. Пам'ятаю також присяжного повіреного Федосьєва (сина адмірала) і Павла Переверзева, згодом міністра юстиції Тимчасового Уряду.

Від Зарудного я дізнався, що захищати взято відомого польського адвоката присяжного повіреного Врублевського, найталановитішу людину, на мою думку, серед тодішньої польської адвокатури. Я чув Врублевського ще на Всеросійських Земських і Міських З'їздах, куди він був делегований від м. Вільни. Пам'ятаю і те вражіння, яке робили його промови на з'їздах.

Під покривом млого мовчання та загальної пригніченості в Севастополі, проте, відчувалося неостиглий попіл революції. Зовнішній порядок відновлено, але искри революції ще відчувалося. І це насамперед виявилось в тій загальній прихильності та симпатіях, з якими поставився до нас неофіційний Севастопіль. Всі висловлювали співчуття та сум з приводу долі Шмідта, але робилося це не демонстративно, а з деяким побоюванням. І севастопільська погода пасувала до цього пригнобленого настрою. Було сіро, похмуро. Ані сонця, ані хмари, ані вітру, а якась молочно-сіра пелена при повному штилі. В Севастополі ми підготовлялися до процесу. Розмовляли з самовидцями і щоденно в певний час відвідували військово-морський суд та вивчали справу. Влада ставилася до нас цілком коректно та інакше й бути не могло, бо адвокатура за 50 років свого існування вже в порядку звичайного права набула собі імунітету незалежності та недоторканості. В політичних процесах російська адвокатура почувала себе вільно і найкраща частина адвокатури вважала свою професію за службу суспільству.

З акту обвинувачення ми дізналися, що всіх обвинувачених було 41 чоловіка. Серед них Шмідт та троє „цивільних“: два студенти, П'ятин та Мойшеєв, і селянин Улівіч. Формально ми могли захищати тільки цих чотирьох чоловіка, бо решті, що були на військовій службі, призначено військового захисника капітана Девісона. Маючи невисоку думку про ролі казенних захисників у військових судах, ми ухвалили клопотатися перед місцевою владою про дозвіл нам захищати і решту обвинувачених. А що наше клопотання суперечило з буквою закону, то місцева влада послала його до Петербурга, звідти прибула позитивна відповідь і ми на процесі захищали не самого Шмідта, а й усіх матросів.

Тепер я вже не скажу, скільки днів пробули ми у Севастополі, але, здається, не менш, як тиждень. Будь-яких яскравих вражінь від того часу в мене не залишилося, якщо не мати на увазі того вражіння, яке я мав, читаючи листи Шмідта на адресу якоїсь З. Р., що з нею він випадково вночі познайомився в потязі на станції Дарниця, розмовляв щось із годину і який він написав згодом свої листи. Кореспондентку цю Шмідт навіть не міг собі уявити, як живу реальність, бо в ледви освітленому вагоні він навіть не роздивився на її

обличчя, а в тім листи, написані цьому фантастичному приви́дові, заслуговують на велику увагу. Серед літератури того року листи Шмідтові ані трохи не гірші від листів Герцена до своєї жінки та Ласалевих листів до баронеси Фон-Раковіц. Сила мови, образність виразів, краса та витонченість почуття чарівливо й зворушливо впливають на читача. Ці листи тепер видано, і їх можна рекомендувати кожному, хто схоче пережити зачарування від великого ідеаліста 1905 року. У своїх листах Шмідт „творив легенду“, утворював художній образ, що в дійсності не існував. Зазнавши моральної катастрофи в своєму особистому житті, звязавши свою долю за молодих років з жінкою, яка навіть напередодні його смерті не посоромилася брехати та обмовляти його на сторінках „Нового Времени“, Шмідт, в силу контрасту, не міг не мріяти про інший жіночий образ, звичайно, діаметрально-протилежний його жінці, що зіпсувала йому все життя і про яку він, ув'язнений на броненосці „Три святителі“, висловився так: „Найкращий спосіб помститися над адміралом Чухніним — це подарувати йому мою жінку“. І от ця протилежність жінці і вживилася для Шмідта в образі тієї таємничої незнаної жінки, яку він випадково зустрів на станції Дарниця. Я бачив згодом кореспондентку Петра Петровича в Очакові і був вражений невідповідністю ідеалу й дійсності, проте, я від щирого серця вдячний цій жінці, бо якби її не було, не було б і видатних листів Шмідта. Один з цих листів випадково залишився в мене і я потім передав його Чорноморській флоті.

Всі обвинувачені, крім Шмідта, були ще в Севастополі у плавній в'язниці, але бачити їх нам не довелося і познайомилися з ними ми уперше підчас переїзду з Севастополя до Очакова.

Наприкінці нашого перебування у Севастополі, коли наша участь в процесі була цілком оформлена, ми одержали офіційне оповіщення прибути о 8-й годині ранку на Графську пристань, звідки нас мусіли доставити на „Прут“, який того самого дня плив до Очакова. На другий день у призначену годину ми були на Графській пристані, де на нас чекав катер. Був холодний лютневий ранок, панувала тиша. Матроси з катера дивилися на нас, ледве стримуючи цікавість. Відчувалося, що їм хочеться про щось нас поспитати, але їх стримувала присутність офіцерів. Нарешті ми рушили і незабаром перед нашими очима стала чудова панорама Севастопільського рейду, покритого молочною пеленою. По рейді снували катери, а на віддалі, на екрані молочного неба стояли громадища бойових суден впереміш з контр-мінноносцями. Ми пливли по тихій воді північної бухти, направляючи курс до транспорту „Прут“, що трагічно загинув потім (підчас останньої війни десь коло Херсонеського маяка). Нарешті ми коло „Прута“. Ми зішли на борт корабля, біля трапу нас зустрів старший офіцер і звелів провести в призначену нам каюту, в якій ми сядь-так розмістилися. Не пам'ятаю, про що ми в цей час говорили з Зарудним, але пам'ятаю те почуття, що опанувало мене тоді в цих незвичайних і, як здавалося мені, ворожих обставинах. В каюті було темно й непридбно, хотілося вийти на верх, подивитися на панораму Севастополя і в той самий час якесь почуття незручності та непевності стримувало мене. Але ця непевність скоро зникла;

з'явився офіцер і запросив нас до кают-компанії; одмовлятися було незручно і ми відповіли згодою на запросини. Кают-компанія була повна офіцерів; тут були офіцери з „Прута“, весь офіцерський склад з броненосця „Потьомкин“, що їх заарештував Шмідт і вони зазнали очаківської катастрофи, і нарешті багато офіцерів піхоти. Наша поява викликала помітну сенсацію. Всі змовкли, і ми відразу опинилися в атмосфері холодної мовчанки. Навколо імени Шмідта адмірал Чухнін уже встиг утворити атмосферу морального терору і з боку окремих осіб офіцерського складу було, звичайно, небезпечно ставитися приязно до оборонців Шмідта. І я був вельми здивований, коли навіть серед цього тероризованого середовища, зустрів кількох чоловіка, що досить одверто виявляли свої симпатії до Шмідта. Один з них, лейтенант Лебедев, навіть сказав мені, що він твердо зважився кинути військову службу та вступити до університету, бо далі перебування у флоті він вважав для себе за морально неможливе після всього того, що трапилося. Після сніданку я вийшов наверх. Стояв повний штиль; ані найменшого вітерця; навколо панував величній спокій заснулої стихії. Море й небо вкрилися молочно-сірою пеленою. Здалеку видно було панораму Севастополя. Здавалося, що вся природа понялася тихим сумом і цей сум мимоволі вкрадався в душу; ця тиха мовчанка природи і заспокоювала і в той самий час знесилювала: хотілося здатися на спокій, нікуди не рухатися, ні про що не думати. „Як гарно“— мимоволі сказав я— „...мабуть наша плавання буде спокійна“.— „Не звіряйтеся на цю тишу“— сказав мені, поряд стоячи, офіцер,— погляньте на поглу адміральського палацу. Там уже вивішено штормові сигнали... Через кілька годин буде шторм“... Так воно й сталося.

Щоб розважитися, я почав спостерігати життя військового корабля. Ют (передня частина корабля) була парадна офіційна частина корабля; а на баку (кормова частина корабля), куди заборонено вхід стороннім, але куди я все-таки пройшов, зосереджені були команди. Навколо величезного шерівтасу з водою, поставленого, щоб кидати в нього недокурки, стояла велика група матросів. Їхні лиця були мовчазні й загадкові. Тут-же були піхотні салдати, які розповіли мені, що вони становлять частину вартових рот вартувати очаківців, що сидять у трюмі. Я зараз-же повідомив про це Зарудного і потім ми заявили вартовому начальникові, що ми бажали-б поговорити з обвинуваченими. Нам відповіли на це, що побачення буде дозволене лише у чистому морі. Нарешті ми знялись з якоря. Кілька часу судно пливло ніби гладеньким дзеркальним озером, але годині через 3—4 невідомо звідки рвонув вітер і море раптом почорніло, розбурхалось, воду хвиля збила. Вітер поступово збільшувався і через кілька годин після від'їзду залютував такий шторм, якого мені ще не доводилося зазнавати, хоч я й багато їздив різними морями. На помості почіпляно було канати, бо рухатися інакше було неможливо.

Холодний вітер вив з страшною силою і холодні, як крига, хвилі одна по одній заливали поміст, що поволі почав обмерзати. Нарешті, навіть тримаючись за канат, недосвідченій людині ходити було не можна і довелося через це спуститися в каюту. Звичайно я не хочу на морську недугу, але цього разу я відчув, що ні ходити, ні

сидіти я вже не можу. Я ліг у постіль і міцно заснув. Не знаю, чи я довго спав, але, прокинувшись від почуття, що я потопая, схопився на ноги і відразу-ж побачив, що на мені й рубця сухого немає. Виявилось, що ми не зачинили ілюмінатора і ударом бокової хвилі, що прорвалася в каюту, я був облитий водою! Насилу я добувся до матроса, який не без зусиль зачинив ілюмінатора, а я сидів і дрижав, як скупана курка, аж поки заснув.

Прокидаючись, я чув, як віє вітер і ревуть хвилі, тріщить та стогне корабельна снасть, пронизливо свистять матроси. Іноді спростання мені здавалося, що до Очакова ми так-таки не доберемося. Але на другий день над вечір шторм почав ущухати і ми з Зарудним вирішили, хоч через силу, а добутися до наших підзахисних. Нас провели в трюм, коло входу стояли вартіві, а що їх швидко нудило від хуртовини, то їх змінювали через кожні чверть години. Нас пропустили і ми опинилися в напівосвітленому трюмі. Дуже кидало, голова заверталася і вражіння сприймалося туго, але я пам'ятаю, я й тепер, майже через двадцять років, пам'ятаю цей трюм, матросів, що нас обступили і всі ці дивні незабутні обстави.

Трюм — це приміщення під помостом — широке і напівтемне. На стінах розвішані ліжка, повітря задушливе, не зважаючи на одчнені ілюмінатори, в які вливалися потоки води.

Коли ми ввійшли, матроси радісно кинулися нам назустріч і обступили нас півколом. І ми й вони були надто схвильовані і де-який час мовчки дивилися один на одного, не знаючи, з чого почати. Я вдивлявся в ці обличчя, в ці міцні, атлетичні фігури і мене опановували одночасно і почуття захоплення і гострий душевний біль. Ця сила, краса й молодість яскраво уособлювали силу життя і в той самий час я відчував, що над головами цих людей вже віє своїм крилом неблаганна, поневільна смерть. Свідомість, що саме нам, з нашими кволими та малими силами, доведеться стати між життям та смертю, що ми цього змагання не витримаємо, будила в душі почуття безпорадності та млюсної туги. З багатолітнього досвіду я знав, що хоч-би яка морально сильна була людина, що над нею висить смерть, але доки її душевні сили не зникли, цілком інстинктивно прагне вона уникнути цієї смерті, бо для всякої живої людини смерть не сумісна з її свідомістю, являючи собою психологічний та фізіологічний абсурд. Усвідомити смерть, пережити її й одмовитися од життя раніш, ніж настане фізична смерть, дається лише небагатьом виключним натурам. Люди кволі перед смертю впадають в душевну апатію, але це тільки апатія, тільки тимчасова душевна безсилість, а не свідомо одмова від життя, бо під покровом апатії завжди ховається іскорка життя. В окремих випадках ця апатія майже дорівнює духовній смерті. Я пам'ятаю одного свого підзахисного, якого я захищав у військовому суді і якому, як кажуть, на 99% загрожувала смертна кара, але якого все-таки виправдано. Після процесу я зустрів його в м. Бердянському. Почувши про мій приїзд, він одвідав мене. Присуд під цей час набув чинності і я від щирого серця вітав його з другим народженням. „Чому ви такі похмурі—спитав я його—адже небезпека вже минула, а життя, хоч-би що казали про нього песимісти, все-таки прекрасна річ“.

— Не можу радіти, не можу очуматися, не можу позбутися почуття страху й непевності. Мені все здається: а що, як знов візьмуть і вб'ють?.. “

Для людей, що їм загрожує смертна кара, захисник — це соломина рятунку, за яку вони інстинктивно хапаються, але в цієї соломини є розум і вона часто добре розуміє, що врятувати того, хто за неї вхопився, вона не в силі.

Очаківці знали, куди їх везуть і що їх жде. Але що більше небезпеки, то більше надій. Надія — це символ життя, символ живої душі і поки розум ще живий, він не втрачає надії. Справжній героїзм полягає не в байдужості до життя й смерті, не в відсутності інстинкту самоохорони, самозбереження, а в умінні силою волі зовнішнім спокоєм перемогти цей інстинкт і з повагою вмерти. Для обвинувачених, що їм загрожує смертна кара, захисник є найближча людина. Тут утворюється особлива інтимність і люди тут сходяться на найнедосяжніших верховинах людських почувань. І ці почуття ніколи не в'януть і найкращими моїми друзями були ті, яких я будь-коли захищав, і особливо ті, які були врятовані від смертної кари. Серед велетнів, що оточали нас, особливо визначався своєю красою старший баталір крейсера „Очаков“ Антоненко. Це був чорнявий хорошень з правильним витонченим обличчям, з геркулесівською статурою, пом'якшеною вибагливістю та граціозністю рухів. Гордий, сміливий і не боязкий був покійний Антоненко. Коли адмірал Чухнін наказав відібрати ударики від гармат, Антоненко відповів: „обезбруювати крейсера не дозволю — крейсер народня власність, і я його буду захищати“.

Скільки дозволяли обставини та хуртовина, ми розпитали очаківців та нашвидку познайомилися з ними. Але шторм почав збільшуватися і не було жодної фізичної змоги залишатися в трюмі. Ми пішли, насилу добравшись до каюти і знову попадали в ліжка.

Близько Тарханкута шторм знову досяг величезного напруження. „Прут“ кидало, як трісочку, і здавалось, що старі його кістки не витримують цієї хуртовини. Після тяжкої ночі нарешті розвиднилося і ранок ми вітали, як визволення. Хвилі почали втихати і до сніданку ми мали змогу, хоч і дуже пошарпані, а добратися до кают компанії і напитися чаю. Увечорі того самого дня ми нарешті добулися до очаківського рейду. До самого Очакова великі судна через мілку воду не підходять. І ми кинули кітву верстов за чотири від берега. Хвилі ще були сильні і капітан запропонував нам переночувати на кораблі, бо на його думку добратися до берега на катері було небезпечно. Проте, бажання бачити Шміда було таке велике, що ми просили перевезти нас на берег негайно. Капітан здався на наші прозьби і катер був спущений. Нам лишалось тільки сісти в нього, але це було не так то вже й легко. Ми стояли на трапі, готові вскочити в нього, але катер то підлазив до нас на величезному водяному хребті, то несподівано кидався вниз у водяне провалля. Тут я переконався, що наше бажання справді не так легко здійснити. Але відступати вже було запізно і ми, по довгих зусиллях, нарешті скочили в катер. Переїзд до Очакова був справді неприємний. Нас кілька разів обливало водою, катер в таких випадках хрипів, шинів і задихався, але кінець-кінцем пізньої ночі ми добралися до берега.

III

На березі нас ждала Шмідтова сестра, Ганна Петровна. Я чув багато про її безкраю відданість братові, про її незвичайну здатність доходити до цілковитого самозабуття, про її дивну енергію і от тепер я на власні очі побачив її. Для Шмідта вона була справжня втіха. Він пишався з неї і вболівав за неї. Часто він мені казав: „Галю, Галю... Вона мене й дивує і пориває... Скільки витриманості і скільки любови... Як подумаю я, що це моя маленька сестричка, яку я розважав у дитинстві, то просто собі не вірю“.

Одного погляду досить було, щоб переконатися, що вся істота Ганни Петровни повна любови та нестерпної муки, а в тім вона добре опанувала себе. Вміння панувати над собою в найвиключніших обставинах це очевидна родинна риса Шмідтів.

Ждала вона нас нетерпляче і відразу-ж почала нас улаштовувати.

Очаків робив враження брудного, забутого та занедбаного містечка. До моря він спускається урвистими берегами з сірожовтої глини, навколо бруд, багно і похмурі малесенькі хатки з гонтовими дахами. В одинокій гостинниці, якщо тільки можна назвати цим ім'ям те помешкання, де ми стали, нам були призначені кімнати. Ми вимокли як хлюща і хотіли погрітися, але печи в гостинниці не було; нарешті десь дістали гасівничку, біля якої ми в силу нагрілись. Ми дуже поспішали — хотілося негайно побачити Шмідта. Пропуск для нас уже був готовий і нам доводилося тільки вирушити. Ми сильно хвилювалися.

Теперішнє покоління, що не переживало епохи Шмідта, не зрозуміє тієї казкової популярності, тих чарів, що оточували ім'я Шмідта. Наприкінці 1905 року і на початку 1906 не минало й дня, щоб цього ім'я не повторювала тодішня столична та провінціальна преса, не було куточка, де-б не говорилося про нього, де не захоплювалися-б ним, де-б не любили його позаочно. Для антиурядової Росії Шмідт був символом визволення, прообразом її майбутнього розвитку і не дивно, що ми були пригноблені і зворушені самою думкою, що ми скоро його побачимо на власні очі. Темними й брудними переулками ми насилу добрались до гавптвахти, що її стерегла подвійна варта. Зовні вартували піхотні салдати, а в середині його стерегли жандарми. Ми показали свої перепустки. Кожна мить здавалася вічністю. „Невже я побачу його зараз“ — промайнула думка і почуття реальності якось перемішалося з почуттям фантастики. Нарешті, заgrimіли засуви подвійних дверей, вони розчинилися перед нами, ми ввійшли в велику кімнату, освітлену лампою. „Невже це не сон“, — промайнуло мені в голові. До нас швидко наблизилась, простягаючи обидві руки, струнка постать. Це перше побачення через моє сильне нервово хвилювання не відбилося усіма своїми деталями в моїй пам'яті. Пам'ятаю тільки, що після перших вітань ми з Зарудним сіли на чорну шкіряну канапу. Шмідт швидко ходив по кімнаті і розмовляв. Спочатку я навіть не вслухався в його слова, я тільки дивився на нього, на те, що його оточувало. Я помітив, що в кімнаті двоє вікон, замазаних вапном, щоб з вулиці нічого не було видно. На обох вікнах товсті залізні ґрати. Серед кімнати великий довгий

стіл, біля столу друга канапа, що була Шмідтові за постіль і нарешті 2 стільці. На канапі ближче до вікна сиділи ми. Шмідт ходив по діагоналі кімнати. Я почав пильніше вдивлятися в нього і був вражений тим, що жоден з його численних портретів, які я бачив, зовсім не передавав справжнього Шмідта. Його обличчя було у справжньому розумінні цього слова прекрасне: я бачив багато видатних людей в Росії і за кордоном, але такого прекрасного, одухотвореного обличчя я ніколи раніш не стрічав, навіть на картинах. Щоб передати це „просвітлене“ обличчя на полотні або папері, треба було пензля великого мистця і можна сказати, що Шмідт перейшов у вічність невоображений. Спочатку я безпосередньо підпав цьому новому для мене почуттю, а потім став згадувати, що дещо подібне я переживав, коли чув „Пророка“ у виконанні Шаляпина. Лице Шмідта казало про вічність. Його струнка граційна постать цілком пасувала до його обличчя. Він рухався надзвичайно легко, ніби не доторкаючись до землі. Нарешті, опанувавши себе, я почав вслухатися в його слова. Точно, звичайно, я не можу передати їх тепер, але загальний зміст їх був такий: все, що було зроблено, історично потрібно, але це не революція, а тільки перша спроба: революція ще, напереді, і все, що трапилося, уможливить очевидно для нас справжню революцію. Він умер, він це знає чудово, але його смерть історично більш потрібна, ніж його життя і через це він умер, свідомий виконаного обов'язку. „В усьому, що відбулося на Чорному морі, моя смерть буде вищим досягненням, останнім акордом і тому я мушу прийняти смерть, як найбільший дарунок долі. Рідко якій людині трапляється така доля, і я мушу радіти, що саме мене вона спіткала“.

Ми слухали, навіть не вставляючи реплік, і скільки ми були у Шмідта, я не пам'ятаю: може годину, може дві, може навіть і три. Час линув і години здавалися хвилинами. Годині о 10-й ми попрощалися з Шмідтом і попросили провести нас до Часника, П'ятина Моїшевва та Улініча. Вони пили чай. Ця картина так яскраво відбилася в моїй пам'яті, що й тепер здається, ніби я бачив її вчора. Обличчя, пози, бляшані кухлі, недогарок свічки і навіть шматочки ковбаси такого поважного віку, що вони здавалися за якісь скам'янілості. Від цих обличчів віяло надзвичайним спокоєм та простотою. Здавалося, що це пасажери, які застрягли на якійсь станції і, не маючи чого робити, почали чаювати, а не люди, що над ними нависло смертельне обвинувачення. Вони були приязні, але стримані. Короткозорі очі П'ятина дивились на нас з цікавістю. У Моїшевва обличчя вражало своєю жовтістю. Сергієві Петровичеві Часникові, старшому баталірові крейсера, було тоді 31 рік. Він був вищий, ніж середнього росту, з гарним тонким обличчям. В очах просвічував розум, щира добрість та величезний характер. Його обвинувачено в тому, що 14-го листопада після від'їзду всіх офіцерів та командирів він до появи Шмідта взявся командувати крейсером, звертався до команди з промовами, в яких обстоював опір. Коли Шмідт привіз на „Очаків“ заарештованих офіцерів, він зустрів їх коло трапу і сказав, що замах на життя Шмідта вони будуть скарані на горло; заарештований після розстрілу „Очакова“, він сказав одному з офіцерів: „Тепер ви

нас убиваєте і судите, а потім ми будемо робити з вами це саме та ще й гірше; не я, так інші найдуться, що помстяться за нас“.

Коли на крейсер прийшов наказ Чухніна всім офіцерам та кондукторам залишити судно, Часник одмовився підлягти наказові: „Шкода було залишати команду на призволяще, зважився поділити їхню долю“ — сказав він на побаченні. Починаючи від арешту й до кари, його мужнє серце ані разу не затримтіло. Весь час він був спокійний, стриманий і на суд дивився, як на неприємну та втомну комедію. Мойшеєв, походженням міщанин м. Малмижа, Вятської губернії, був студент-медик Новоросійського університету; він робив враження похмурої, мовчазної людини, очевидно, був пригноблений, але зусиллями волі стримував себе. Потім його заслано на каторгу, але він утік звідти до Франції, скінчив там вищу електротехнічну школу і по перших днях Лютневої революції одвідав мене, повернувшись з-за кордону.

Пятинові було 23 роки, але на вигляд він здавався 16-тилітнім юнаком з повним, рожевим обличчям. Соромливий та мовчазний, він під покривом мовчання ховав щире відданість революції та надзвичайну активність. Це була людина справи. Протягом цілого процесу він не прохопився жодним звуком і одмовився навіть від останнього слова. Він ждав смертного присуду, що обстоював прокурор, але доля змилювалася над ним: його засудили на каторгу. З каторги він незабаром утік, але не за кордон, а в балтійську флоту і тут у збройній боротьбі загинув підчас придушення свеаборзького повстання.

Попрощавшись з Часником та іншими, ми тієї самої ночі пішли до матросів, що перебували в казематах Очаківської фортеці. Підійшовши до місця ув'язнення, ми почули хорорий спів. В'язні співали популярної тими часами пісні Максима Горького:

„Солнце всходит и заходит,
А в тюрьме моей темно...“

Ми мимохіть спинилися, зачаровані особливим настроєм, який відчувалося у цьому співі. Ми не раз одвідували матросів і довго сиділи в них. На цих побаченнях мене завжди охоплювало почуття невимовного суму. Ні турбот, ні зітхань, ні скарг ми не чули в цім здоровім середовищі. З досвіду минулих процесів я знав, що людям з народу навіть у виключних випадках їхнього життя завжди властиві почуття міри, діловитости і навіть деякого гумору. В цім здоровім та сильнім середовищі рівнання додержувалося на найстійкіших та найсильніших і невеликі числом малосилі підлягали сильній більшості. Про процес вони мало говорили і ніби зовсім не цікавилися; звичайно весь інтерес висловлювано в одній стереотипній фразі, яку казалося швидче з увічливости: „ви вже там подбайте зробити, що можна“, але зате частіш вони згадували про закордонні плавби, про Середземне море, про рідні сем'ї. Один якось сказав: „Якщо я вму, то передам вам свої гроші, віддасте їх матроським сиротам. Я сам сирота. Сиротам і хочу віддати свої гроші“.

З життєвого досвіду я знав, що тяжко хворі та засуджені на суворі кари люди більш за всіх потребують доброго чинення з ними.

І ми, оскільки вміли, намагалися дати їм це, тим паче, що в багатьох з них ані рідних, ані друзів близько не було.

IV

На початок судового засідання з'їхалися всі захисники; прибуло й багато кореспондентів столичних, спеціальних і навіть закордонних газет, хоч справу ведено неприлюдно. Для Шмідтівського процесу було призначене помешкання Військового Зібрання і в день процесу вранці до суду ішов невиданий в Очакові похід. Вулиць, якими мусіли пройти підсудні, стерегло військо, а за ним, на пішоходах, парканах та на дахах будинків, стояли й сиділи очаківські обивателі. Шмідта завжди водили окремо, у другій групі була решта обвинувачених. В залі засідання очаківців розмістили проти суду. На першій ослоні і першим по порядку сидів П. П. Шмідт. Захисники сиділи під прямим кутом до підсудних та суддів. Крім підсудних та їхніх захисників, в залі сиділа група офіцерів кріпосної очаківської артилерії. В склад суда входило 6 чоловіка: 4 морські капітани та 2 військово-морські судді: Олександров та Воеводський. Обвинувачував полковник Ронжін, захищали обвинувачених Балавенський, Вінберг, Зарудний, Врублевський та я і, крім того, казенний захисник капітан Девісон. Центральна фігура процесу був Шмідт. Тюремне ув'язнення та все пережите не зламали в нього ані гордості, ані сили і часто здавалося, що не його тут судять, а навпаки—він судить. Його особа притягала і одночасно пригнічувала. Він сидів у клітці, але рухався в ній, як лев. Силу його величезного морального авторитету та гіпнотизаційного впливу відчував навіть прокурор. Лише в однім місці своєї промови обвинувачення він наслідився зачепити Шмідта й у відповідь одержав репліку Врублевського: „Пане прокуроре, смертельний покрив мусить бути незаплямлений“.

Коли на гавітвахті на першому побаченні мене вразила розгубленість варті та жандарів і я навіть сказав Шмідтові, що він може вільно втекти, Шмідт відповів мені на це: „Я знаю, але гарний був-би Шмідт, якби він лишив своїх товаришів, а їм утекти неможна“.

Я глибоко переконаний, що військо очаківського гарнізону співчувало йому, не виключаючи і донських козаків, цим настроєм війська на мою думку і з'ясовується виключна приязність жандармського ротмістра Полянского. Для осіб, що не бачили й не чули Шмідта, трудно навіть уявити собі силу чарівливості цієї людини. На ньому ніби виправдувалися деякі думки, висловлені відомим дослідником психології народів та мас Лебоном; за словами Лебона, чарівливість становить виключну властивість дуже небагатьох людей і надає їм якихось магнетичних чарів. Цим магнетизмом Шмідт володів у виключній мірі. Підчас процесу його ніхто ні разу не спинив, ніхто йому не заперечував і навіть найзапекліші з його вчорашніх ворогів ставали йому за прихильників і друзів. Цією чарівливістю і з'ясовується ту разливу обставину, що свідки обвинувачення, за деякими дуже незначними винятками, ставилися до Шмідта вельмо стримано і зовсім не агресивно. Сама тільки його

маніра поводитися, зіткана з простоти та справжньої величності, мимоволі притягала та впливала на кожного, у кого хоч трохи було чутливості і хоч найменший смак до прекрасного. Але коли він сказав свою першу промову на суді, здається, на перший день процесу, на першому допиті про винуватість, його моральна перемога навіть над найагресивнішими його ворогами стала очевидною. Артилерійські офіцери, які від самого початку процесу ставилися до Шмідта агресивніше, ніж морські офіцери, зразу ніби знітилися та прикусили язика. Сила красномовності Шмідта не дається описати. Як оратор, Шмідт переважав усе, що я чув до того часу в Росії й за кордоном. Після першої його промови я мимоволі згадав Жореса, якого не раз чув, але хоч-який був великий вплив від цього наймогутнішого французького промовця, сила впливу від промови Шмідта була значно більша. Повторюю, з об'єкта процесу, з обвинуваченого він перетворився на найвищого керівника. Якби Шмідт став на процесі на іншу більш хистку позицію, то смертних присудів було-б не чотири, а втроє більше, бо прокурор обстоював, і дуже енергійно, 12 смертних присудів, і Шмідт, і лише він один, зумів вирвати з обіймів смерті ці 7 або 8 чоловіка. Чи живі вони тепер, чи ні, мені невідомо, але якщо вони живі, то хай вони знають, що дав їм це життя Петро Петрович Шмідт. Своєю смертю він знищив їхню смерть.

Після того, як трохи зменшився вплив від першого виступу Шмідта, почалися будні процесу, щоб-то допити свідків. Настрій підвищився лише того моменту, коли Врублевський вимагав експертизи. Така постановка питання дуже хвилювала Шмідта. Шмідт більш за все боявся, щоби влада не перетворила його справи на акт неурівноваженого неврастеника і він протестував проти експертизи. Не пам'ятаю, де я читав, ніби я підтримував вимогу експертизи. Я категорично це заперечую. Навпаки, в цьому питанні я прикро розійшовся з Врублевським і вважав його постановку захисту штучною і недопустимою. В усякому разі без санкції Шмідта, людини усіма сторонами нормальної, не можна було знімати справи про ненормальність Шмідта. Коли Шмідт почув, що ставиться питання про перевірку його розумових здібностей, він так розхвилювався, що довелося перервати засідання. Далі процес знову пішов своїм нормальним ходом, свідки встановлювали або заперечували дрібні, технічні деталі, не вносячи нічого важливого. Войовим аргументом прокурорської позиції було свідчення, що „Очаков“ перший почав стрільбу з гармат і що, отже, зосереджений обстріл крейсера ескадрами та гарматами Константинівської батареї був тільки актом самозахисту. Цю тезу прокуророві треба було довести хоч-би якою ціною, бо в противному разі розстріл неозброєного крейсера, що стояв на якорі, з гармат ескадри та кріпосних батарей був-би безглуздим актом жорстокості; і звичайно, прокуророві цей постріл з „Очакова“ потрібен був як манна небесна, але цієї манни йому так і не дало небо, бо, оскільки я пам'ятаю, більшість свідків обвинувачення, якщо не всі, заперечували напад крейсера на ескадру, чудово розуміючи, що майже неозброєний крейсер не став-би штучно провокувати ескадру на розстріл. А проте „постріл з Очакова“ внесено в присуд і був він за одну

з підстав, мабуть чи не найтяжчих, що й обумовили кінець - кінцем 4 смертних кари.

Протягом процесу, вечорами, я не раз відвідував Петра Петровича і ми розмовляли з ним на різні теми. Його добрість, приязність та люб'язність були безмежні. Він ніколи, приміром, не дозволяв жодному з своїх відвідувачів надіти самому пальто, з як-найбільшою приязністю завжди питав про стан здоров'я, пильно при цьому вдивляючися в лице. Підчас однієї з таких розмов Шмідт несподівано спитав мене: „Чому ви ніколи не говорите зо мною про смерть і не спитаєте, як я ставлюся до того, що вже повисло над моєю головою“. Я збентежився і нарешті сказав: „Бачите, Петро Петровичу, мені тяжко казати що-небудь з приводу цього“. — „Шкода“, — відповів Шмідт. Скажу вам одверто, що думка про смерть мене ні трохи не турбує, і ви можете переконатися в тому, коли мені будуть читати смертний присуд, погляньте мені просто в вічі, прошу вас, і ви не прочитаєте в них жодної тіни невпокою... Вмерти за те велике, що в нього віриш — має особливу привабливість“.

Промова прокурора тривала біля 4-х годин. Шмідт слухав її як-найспокійніше та найуважніше і аж тоді, коли прокурор вимагав смертної кари для матросів, Шмідт почав хвилюватися. Після перших двох годин прокурорської промови було зроблено перерву. Підчас перерви Шмідт покликав мене жестом і, коли я підійшов, він сказав: „А знаєте, Ронжін досить талановитий, я слухав його з цікавістю“. Після прокурора говорили захисники і нарешті настав кульмінаційний пункт процесу. Це було останнє слово лейтенанта Шмідта. Не зважаючи на те, що з того часу, як його проголошено, пройшло багато й багато років, я й тепер бачу цю дивну постать і чую надхненне слово. Коли Шмідт встав, то раптом запанувала така страшна, млосна й напружена тиша, яка впливає на душу людини красномовніше за всякі слова. В залі все завмерло, і душі людей здавалися туго натягненими струнами, що їх ось-ось торкнеться смичок геніального музики.

Сила впливу від промови всякого промовця визначається не тільки тим, що каже він, а ще й тим, як він каже. Одна думка може, залежно від того, як її сказано, або тільки промайнути у свідомості, або встромитися в неї, як вістря кінжала. Шмідтівська маніра говорити була виключна і невимовна. Вона вливала в душу людей якийсь екстатичний стан і доводила чоловіка до тих граней, де межує пізнання з непізнанням, дійсність з мрією і де тимчасове та скороминуще перетворюється на вічність. Коли Шмідт казав про те, як гарно вмерти за нову відроджену Росію, то хотілося вмерти тут разом з ним і смерть не здалась-би за надзвичайне безглуздя, а навпаки уособилась-би в щось сонячне, високе, прекрасне. У своїй останній промові він бував над усім буденним, дрібним та умовним і в ньому не було ані гніву, ані злоби. Кожне слово було просякнене безсторонністю та відлученістю, які покоряли навіть ворогів.

— „Перед вашими очима пройшла справа, на чолі якої був я“ — так почав своє останнє слово лейтенант Шмідт. „Не могла ця справа стати цілком ясною, бо вона стала тут, як уривок загального, великого російського діла, сама складність якого не дозволяє нам, сучасникам,

осягти його безстороннім поглядом. І цей уривок російського діла невиразно освітлений свідченням, жде тепер собі вашого присуду. Я кажу вам, що не мусить бути в цій справі сказаного хоч одного слова неправди. Тільки одну правду ви чули від мене і я знаю, ви вірили мені.

„Передсмертна серйозність мого становища, відповідальність перед батьківщиною — примушує мене ще раз вам сказати про ту молодь, яка зі мною жде вашого присуду.

„Клянуся вам, що тих випадкових доказів, які встановлювали провину того або іншого матроса і цим збільшували провину деяких з них, не можна, не повинно брати на увагу.

„Вірте мені, що ладне нагромодження цих доказів не може керувати вами. Повірте мені, що всі вони були цілком одноцільною масою, що нікому з них не можна поставити в провину близькість до Шмідта. Всі вони були однаково близькі до мене, якщо я звертався до них зі словами, то до всіх разом.

„Вірте, що нікого з них не можна карати рівним зі мною присудом. Вірте мені, що сама правда вимагає, щоб відповів я сам за цю справу в повній мірі. Сама правда велить виділити мене.

„Я не прошу вашої полегкості, я не жду її; велика, безмежна влада ваша, але нема страху в мені і не збентежиться мій дух, коли я почую ваш присуд. Росія не перша переживає дні зрушень і в історії усіх народів при взаємному зіткненні двох основ — старого й молодого народного життя — завжди були жертви.

„За часів державного безладдя не можуть не постати такі глибоко трагічні непорозуміння.

„Я зустріну ваш присуд без прикрости і на жодну хвилину не заворушиться в мені догана вам. Я знаю, що й ви терпите, що й ви жертви народніх зрушень.

„Без докору й протесту прийму смерть від вас, але не бачу, не визнаю вини за собою.

„Коли почали віднімати в народа оголошені політичні права, то стихійна хвиля життя виділила мене, звичайнісіньку людину, з юрби, і з моїх грудей пролунав крик. Я щасливий, що цей крик пролунав саме з моїх грудей.

„Я знаю, що стовп, коло якого я стану на смерть, буде поставлений на грані двох різних історичних епох нашої батьківщини. Свідомість цього дає мені багато сили. Я стану коло стовпа, як на молитву.

„Позад, за спиною в мене, залишаться народні страждання та зрушення тяжких років, а спереду я бачитиму молоду, відновлену, щасливу Росію.

„Велика радість і щастя наповнять мою душу і я прийму смерть“.

Шмідт закінчив, але напружена тиша тривала. Вартові оточили його і дивилися йому в лице... Чутно було стримувані ридання...

Коли Шмідт казав останнє слово, в залі був співробітник Одеських відомостей, що так описав свої вражіння.

„Тільки один раз голова суду нелегально допустив мене в залу засідання в той саме день, коли „Червоний Адмірал“ промовив слово, що опалило всіх, коли вартові салдати відставили зброю (їх потім віддано під суд).

„Коли Шмідт говорив, здавалося, що бачиш твориму легенду. Його голос, високо й гордо піднесена голова, його процес мислення, барвистість слова, все це легенда, балада, казка з надхмарних висот і в промові — любов до всіх, милосердя, прощення...

„Коли й судді, й захисники, й товариші Шмідта в його Голгофі, завмираючи та з слізьми, слухали цього найбільшого трибуна, був момент, коли не трудно втратити розум...

„Якби Шмідт крикнув в ці хвилини вартувим: „арештуйте, або вбийте суддів“, — його слова були-б для них закон. Їх-би вбили, а Шмідт вийшов-би з суду і ніхто-б його не зачепив, як не зачепили його моряки великих кораблів у Севастополі, коли він один без зброї став на борту і закликав усіх до повстання.

„Салдати Очаківської фортеці, в казематі якої перебував Шмідт, пропонували йому тікати, а всю відповідальність вони брали на себе.

„Я не тікатиму“ — твердо й рішуче говорив Шмідт.

„В день Андріївського свята Шмідт з свого каземату передав флоті в Севастополі вітальну депешу і це вітання було надіслане за призначенням, а чиновники, що передали його, були віддані під суд.

„Не забути ніколи цього обличчя, цих надхнених очей, гордої постави, не забути ніколи і його слів...

На другий день оголошено присуд.

Шмідта засуджено було повісити. Антоненка, Часника та Гладкого — розстріляти. Після присуду Шмідт вийшов з залі, взявши за руку сестру. Він був спокійний і посміхався. Коли він виходив з зали, відома його кореспондентка З. Р., очевидно, запропонувала йому поснідати. Я не був при цьому, але пам'ятаю, як Шмідт взяв її під руку і, посміхаючись, прошепотів мені: „Ви знаєте, що мені зараз запропонувала Зінаїда І-на? Ніколи не догадаєтесь: бутерброд з сеньгою „Бідненька, як їй схотілося сеньги!“

Оскільки я пам'ятаю, ще напередодні оголошення присуду я вдень зайшов до Петра Петровича до засідання суду. Шмідт не хотів, щоб син його залишався в Очакові в день виголошення присуду і дуже обстоював, щоб він виїхав пароплавом, що відходив ранком. Пам'ятаю таку сцену: батько й син сиділи на канапі разом і мовчки дивилися один на одного; потім Шмідт батько поклав обидві руки на плечі синові і з надзвичайною ніжністю дивився йому в вічі. Син трохи схилив голову і рукою гладив коліно батькові. Я стояв біля вікна, коло другого вікна стояв жандарм.

— „Тату — перебив мовчанку син — я ніяк не можу зрозуміти, що це тепер робиться... Я не можу уявити собі, що ти, мій дорогий батько, мій любий, хороший друг, мусиш умерти... Дивлюся на тебе і ніяк не розумію цього... Я ще можу уявити тебе мертвим, але я не можу зрозуміти цього переходу від життя до смерті, коли я бачу тебе живим... От я скоро з тобою буду прощатися і не знаю навіть, що сказати тобі: до цього часу, розлучаючись, ми казали завжди один одному „до побачення“. Ну, а що тепер я мушу сказати тобі?..

— А я все розумію, Ганю, мій синку дорогий. Я розумію, що ми з тобою зараз не на землі, а десь там високо, високо. Я дуже щасливий, що ти твердий і не підупадаєш духом... Ти знаєш, про що я зараз думаю: я дуже боюся, щоб ти не запізнився на пароплав...

От і зрозумій людську душу... Життя і смерть — яке велике та зрозуміле зіставлення... Але годі... Тобі треба йти... Прощай, мій любий, дорогий хлопчику... І Шмідт швидко встав, рвучко обняв сина, притиснув його до грудей і на хвилину застиг нерухомо... Потім сказав: „Ти вже здоровий, Ганю, і можеш тепер і сам жити... Ну йди-ж, біжи швидче, не запізнись та пам'ятай, Ганю, пам'ятай усе життя: загальне, безпосереднє, рівне й таємне виборче право — от єдина спадщина, яку залишає тобі твій батько“...

Ще один поцілунок, останні обійми і син швидко вийшов. Шмідт підійшов до вікна, протер руками вапно і почав дивитися на вулицю, щоб ще раз перед смертю поглянути на найдорожчу йому людину...

Потім швидко відійшов від вікна, тяжко зітхнув і сказав: „найтяжче і найстрашніше скінчилося“.

Після присуду всі захисники ще раз зайшли на гавштвахту, щоб попрощатися з Петром Петровичем. Тут спільними силами було відтворено й останню промову. Примірник цієї промови Ганна Петровна мусіла віддати Євгену Шмідтові, крім того списки з цієї промови були в кожного з захисників. Нарешті ми попрощалися з Петром Петровичем і розійшлися. В той самий день я мусів виїхати в Харків через Миколаїв. Чекаючи пароходу, я стояв на капітанському містку невеликого пароплава, що вперся носом у таму, чекаючи, коли він повезе мене на рейд. Була перша година опівдні. Блискуче сонце сліпило очі. Я стояв і дивився на Очаків, в думках переживаючи драму останніх днів... Раптом заблищали багнети, появився загін, ідучи від міста до вузької тами, що з'єднувала пристань з містом. Перша група, найчисленніша, йшла з Антоненком та Гладким на чолі. Я зняв шапку і почав вдивлятися в них. Ось вони побачили мене, зняли кашкети і махають ними в повітрі. „Прощайте“ кричать усі враз, „спасибі“.—„Прощайте“— лунає самотній голос Гладкого—„на хрест ідемо“.

А ось і Часник разом з Улінічем, Моїшеевим і П'ятиним. Люба, світла посмішка навіть і тепер йому на обличчі... Він притискає обидві руки до серця і мовчки вклоняється. Потім їх сажають на баржу і вони услід за іншими спускаються в трюм.

У третій групі іде Петро Петрович під вартою півроти піхотних салдат та кавалерійського загону. Він іде попереду загону своєю звичайною чіткою і твердою ходою. Сонце світить йому на обличчя. За ніч він трохи схуд, але на обличчі помітно посмішку. Зрівнявшись зі мною, він високо здіймає шапку і виразно промовляє: „Прощайте, А. М“. Я згадую Ганю і не можу виговорити цього „Прощайте“. „До побачення“— кажу я приглушеним голосом. Нерви мої не витримують і з очей починають текти сльози. Щоб не бентежити його, я одвертаюсь у бік... Коли я поглянув на Шмідта, він уже спускався в трюм. Через кілька хвилин баржа відпливає від берега до „Прута“... Незабаром відплив і мій пароплав.

Я поїхав до Харкова і дальшої участі в долі Шмідта не брав. В Харкові я залишився до самих виборів до 1-ої Державної Думи. Мою промову в справі Шмідта надруковано в харківській газеті „Утро“, але номер газети був конфіскований.

В зв'язку з стратою Шмідта не можу не відзначити одного „віщого“ сна.

Треба сказати, що в широких суспільних колах тривала надія, що смертна кара буде замінена на легшу кару. Така надія була і в мене, але в ночі з 6 на 7 березня мені приснилося, що я присутній на розстрілі Шмідта та його з товаришів. Прокинувся, розбудив своїх рідних і сказав: „Шмідт загинув, його розстріляно“. На 2-й день прочитав у газетах, що присуд над Шмідтом, Часником, Антоненком та Гладким „виконано“.

Мої спогади були-б неповні, якби я не розказав про деякі епізоди з Шмідтового життя, які я знаю зі слів його близьких та друзів.

Оженився Шмідт з усякого погляду невдало.

Незабаром по виході з морської школи він одружився з жінкою, яку цілком випадково зустрів на вулиці і яку він вирішив „врятувати“ хоч-би якою ціною. Надзвичайно уперто працював він над перевихованням своєї жінки щось із 13 років. Нарешті не витримав того пекла, яке вона утворила йому, і розлучився з нею.

Після виступу Шмідта на Чорному морі „Новое время“ випустило проти Шмідта його жінку, як викривницю, і ця жінка весь час клепала на нього. Вона розповідала про нього всякі брехні і на сторінках „Нового Времени“ намагалася упевнити всіх, що Шмідт ненормальний. Реакційна преса та урядові кола ухопилися за цю „ненормальність“, а що вона становила кричущий наклеп на Шмідта, то кінець-кінцем легенду про ненормальність кинули навіть ті, хто її хотів використати, щоб дискредитувати Шмідта.

Ще до від'їзду в Очаков, у Севастополі, я одержав від друга Шмідтового інженер-механика Володька, великий лист, в якому було багато цікавого біографічного матеріалу, що характеризував Шмідта за передреволюційного часу. З цього листа дізнався я, що Шмідт служив у Владивостоці на канонерському човні „Бобр“. За словами Володька, Шмідт був прекрасний батько своєму єдиному синові Гані, він, як кажуть, випестив його на своїх руках, бо жінка зовсім не звертала уваги на дитину. Шмідт часто в ночі ішов з „Бобра“, що стояв за 10—12 верстов від того міста, де жила сем'я Шмідтова, щоб навідатися до дитини, чи не треба їй чого.

В цьому самому листі розказано про геройський подвиг Шмідта під час аварії „Діяни“, якою він командував. За словами Володька, Шмідт був прекрасний знавець моря і один з найосвіченіших капітанів російської флоти. Аварія з „Діяною“ відбулася за таких обставин. „Діяна“ йшла з Риги до Одеси; а що умови плавання були надто несприятливі, то Шмідт протягом 2 діб не сходяв з капітанського містка і коли нарешті розпогодилося, він пішов трохи спочити, передавши керування кораблем своєму помічникові. Але через деякий час „Діяна“ несподівано потрапила у смугу туману; замість повідомити капітана, помічник здався на себе і через деякий час посадив „Діяну“ на підводний камінь коло острова Мен. Розлігся страшенний тріскіт, всі вискочили на поміст, почалася паніка, крики та безладдя. Але залунав тихий, спокійний та впевнений голос капітана і все зразу заспокоїлося, всі взялися до роботи. На 3-й день після

аварії становище корабля стало все таки остільки небезпечним, що Шмідт наказав команді та помічникам сідати на човни та їхати на берег. Він сам поряdkував посадкою і dbало доглядав навіть того, щоб матроси забрали свої речі. Коли всі нарешті посідали в човни і на помості залишилися лише капітан, його спитали: „як же ви?“— „Я залишуся тут— відповів Шмідт— я не кину корабля“. Його вмовляли, але він не здався ні на чиї прохання. Тоді всі, хто сів уже на човни, одностайно висловили бажання вернутися на „Діану“, але Шмідт категорично заборонив, щоб хто-небудь поділив з ним долю, крім 4-х, що вже вернулися на корабель. Кінець-кінцем „Діану“ врятовано. Найхарактерніше те, що, повідомляючи про аварію „Діани“, Шмідт якомога виправдував помічника та брав провину на себе.

Але особливо яскраво виявилася велич душі Шмідта в останні хвилини його життя 6-го березня 1906 року. Ось що розповідав мені самовидець розстрілу: виконати присуд було доручено зводові молодих матросів з „Терця“, „на всякий випадок“ позад них поставили ще батальон салдатів, здається, Берестейського полку, а в морі стояв „Терець“ з наведеними гарматами. Призначені на страту сміливо підійшли до місця кари. Шмідт і тут залишився центральною фігурою та проводирем. За словами оповідача, лице Шмідтове було спокійне та величне, рухи витончені та вільні. Величезну силу відчувалося в цій виключній людині і іноді здавалося навіть, що серед всієї цієї збен-теженої маси, що опинилася на острові „Березань“, тільки він залишився спокійним навіть на краю домовини, навіть за кілька хвилин до смерті. Всі дивилися на Шмідта, напружені до надзвичайности, хвилі летіли, але в цих обставинах і хвилі здавалися вічністю. Всі напружено мовчали. Матроси з „Терця“ і решта присутніх дуже хвилювалися. Співчуття до Шмідта було таке, що здавалося, що навіть у той момент, коли він уже стояв коло стовпа, багато з них охоче підлягли б його наказові. Але Шмідт дивився на море, поглядав спильна, ніби хотів перенести його в вічність, дивився і мовчав. Потім він попрощався з товаришами, цеб-то Часником, Антоненком та Гладким, підбадьорив їх і, нарешті, знявши піджак та камізельку, підійшов до стовпа... „Ну, тепер ти можеш виконати свій обов'язок— сказав він офіцерові, своєму товаришеві в корпусі, що командував зводом... Накажи цілитися в груди“... Схвилюваний командир зводу вклонився Шмідтові аж до самої землі... Розлігся залп... Шмідт та Часник впали мертвими... Після другого залпу впав Гладкий і тяжко ранений Антоненко, якого потім доби́ли... Матроси та салдати плакали, деякі з них істерично ридали, і впали непритомними. В таких обставинах вмерли Шмідт, Часник, Антоненко та Гладкий за словами самовидця.

Занедбати інтереси тіла та інстинкт життя— це звичайно найбільше досягнення людської душі і цією здібністю Шмідт володів у повній мірі. Про чарівливість Шмідта я казав, скажу кілька слів про його дивну незлобність. Зненависть часто буває тільки зворотною стороною любови. В процесі боротьби любов до своїх та зненависть до ворогів є цілком природні почування, але, хоч це й дивно казати, у Шмідта зненависти до живих окремих людей не було, Шмідт ненавидів ворожі йому принципи, але не людей. Він усім їм потурав.

Навіть до Чухніна, що ненавидів його від усього серця, він ставився з добродушним гумором.

Це джентльменське ставлення до ворогів виявлялося в нього з надзвичайною силою та яскравістю. „Я зустріну ваш присуд“ — сказав він судові — „без прикрости і ні на хвилину не заворушиться в мені докір вам... Ви, як і ми, жертви заколотів народніх, що їх переживаємо“. Треба було бути, коли виголошувано ці слова, щоб оцінювати той ефект, який зробили вони на тих, кому були призначені і не дивно, що голова суду довго не міг одержати потрібну йому більшість голосів і якби не безпосередній тиск зверху, то, мабуть, в очаківськьому процесі не було-б жодного смертного присуду.

Відзначу ще, що при всій своїй вражливості та гаданій експансивності Шмідт в той самий час мав в тяжкі хвили життя надзвичайний спокій та дивну витриманість. І ці риси характеру, це сполучення трибуна та проводиря і поставили його на ту величезну височінь, на якій він перебував 1905 року.

Для повної характеристики додаю, що Шмідт був прекрасний художник та дивний музикант. Його гра на віолончелі чарувала слухачів.

Життя та особа цієї визначної людини освітлені лише в незначній мірі, і можна побажати, щоб надалі прогалини в біографії Шмідта були заповнені.

Ми, захисники, знали Шмідта небагато, хоч і спостерігали його в виключні дні життя, але й тепер живі люди, які могли-б розказати про нього далеко більше. І бажано через це, щоб усі, хто знає про нього, написали свої спогади.

В дні лютневої революції прах Шмідта перевезено в Севастопіль і поховано у склепі севастопільського собору. Склеп досить великий — добре освітлений, весь повний вінків, які добре збереглися.

Хоч-би як оцінювати Шмідта, хоч-би з якою політичною міркою до нього підходити, але треба визнати, що він належав до виключних історичних фігур, цеб-то до тих людей, які уміють утворювати по собі нерукотворні пам'ятники. Побажаємо-ж, щоб спомин про нього ніколи не зник з пам'яті майбутніх поколінь.

Ф. ТАРАН

На переломі

Оддвітає буйне літо... Котре се вже пережито?..
Пережито?.. Ні,— не жито... перечекано, як біль..
Роки линуць за роками, і не з нами—понад нами.
Вслід їм кидано без тям: де? куди? чого?

звідкіль?

І що-день слова прокляті, що були й напередодні.
Довблять мозок: „Не сьогодні. Не сьогодні“...

„Нова Україна“, листопад—грудень 1925 р. П. Стах
„Емігрант“, стор. 96.

Кожному ясно, яке „організуюче“ значіння може мати такий вірш. Більше того, кожен розумів і те, яка обстановка, оточення, тло можуть викликати таке скигління, оті уїдливі: „де? куди? чого? звідкіль?“, що з усією силою стали—і то не тільки на папері—сумними рядами перед трубадуром білої української еміграції—П. Стахом. Це може бути лише тло розкладу, гниття і шукання нової орієнтації, чекання (оте „звідкіль“?) якоїсь допомоги, підтримки, бо „роки линуць за роками і не з нами—понад нами“... бо „і що-день слова прокляті, що були й напередодні, довблять мозок: не сьогодні, не сьогодні“..

Та й не завтра, скажемо ми.—І не завтра. А тим часом становище еміграції української, зокрема її чи не найміцнішого осередку—„на Чехах“, в 25 році було переломним. Еміграція пережила повальну кризу, що з усією рішучістю і невблаганною категоричністю поставила і в суб'єктивних і об'єктивних (в уряді чеському) чинниках: куди? чого? і—звідкіль“...

Рік 25-й ми можемо сміливо назвати межею, що через неї перейшовши, еміграція українська остаточно ліквідувала всі „пережитки“ старої соціалістичної фразеології і стала на нові рейки. До цього було багато і суб'єктивних і об'єктивних причин, що на них ми й зупинимось в нашій статті.

КІЛЬКА СЛІВ З „ЛІТОПISУ“ О. ДОЦЕНКА

В 1924 році за кордоном з'явилися небезіntересні документи та матеріали 1919 р. (а це - ж рік початку широкої еміграції) з кам'янецької доби петлюрівщини, зібрані особистим ад'ютантом головного отамана—О. Доценком і названі „Літописом української революції“. Обіляючи свого патрона, петлюрин ад'ютант разом з тим виясняє взаємовідносини між петлюрівщиною та партіями, що брали участь в кам'янецькому періоді Уенери. Що характеризувало ту добу, так це

абсолютна безсильність, нездатність центру Уенери як-будь звязати до купи ті сили, що входили в агрегат, званий — УНР. Ось як про це пише „літописець“ Доценко:

„Можна було в помешканні Директорії о 12 годині, а то й пізніш, вночі чути співи українського тріумвірату. Виконувалась та чи инша українська жалібна пісня (особливо часто „Де ти бродиш, моя доле?“), прекрасним ліричним тенором головного отамана, „козлітоном“ А. Макаренка, басом Ф. Швеця. Диктатор (Петрушевич) підтагав... Іноді навіть жартували, так говорилося, що в разі чого підем в чотирьох мандрувати по світу (як-би передбачали, що це буде, та вже не разом, а нарізно — подає літописець)... Та продовжувалося це недовго.

Зла руйнуюча рука давала себе почувати: галичани, хоч не в себе дома, хотіли верховодити і наступали, а наші одбивалися. До послуг тих і других була преса. Для наших газети: „Трудова Громада“ — орган ЦК українських есерів, „Робітничча газета“, — орган ЦК українських еседеків, „Народня воля“ — орган ЦК Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів, „Боротьба“ — орган еседеків з Буковини й Галичини, „Україна“ — ні від кого не залежний орган, хоч іноді був під впливом то ставки, то штабу Наддніпрянської армії, і „Український Козак“ — фронтовий орган... Всі вищенаведені газети обстоювали тодішню позицію Директорії та правительства“.

Отже, зворушливе єднання — „співоча“ Директорія з її „Де ти бродиш, моя доле?“, та українські соціалістичні партії. Лише галичани з різних мотивів були проти Директорії. В чому-ж пак полягала ота „позиція“ Директорії та правительства, що її підтримували і представники колись 800 тисячної партії УПСР і представники УСД? „Літописець“ наводять лише дві „державні“ дії тогочасного уряду УНР: перша, це — вистава „Лимерівни“ та привітання, що ними обмінялися представники „українського народу“ в кам'янецькому театрі з нагоди захоплення Києва (за допомогою денікінців); другим великим актом внутрішньої політики уряду Уенери, підпертого УПСР і УСД — не кажучи вже про інших, було заснування українського найсвятішого синоду трудами і заходами („господи помилуй“) — проф. Івана Огієнка. Що-правда, іще й третій факт з внутрішнього життя УНР'и зазначав „літописець“, це — постійні повстання проти Республіки, що підіймалися в усіх боках на тій незначній території, де перебувала Директорія. „Літописець“ про це оповідає так:

„Приходить тут відкривати завісу і на сцені демонструвати трагедію українського національного визволення.

Народ!... Що мав від нього наш політично-керуючий центр? Крім несподіванок і розчарувань — нічого: народ не давав своїх синів на мобілізацію для організованого захисту своєї України, народ не підтримував національно-державних атрибутів, народ роззброював військові частини армії УНР, народ одбирав військове майно, стріляючи в спину, народ утворював свої „республіки“ (Сади, Пашківці та інші), де не можна було ні пройти, ні проїхати, і тільки в своїх районах. Прекрасно організовані військові частини обслуговували тільки свої „республіки“, ігноруючи діючу владу і не цікавлячись тим, що робилось за їх кордоном. Народ не хотів платити податків державі, а од держави вимагав як найбільше — землі без викупу, всіх благ земних, а сам робити нічого не хотів для держави. Народ все дивився в бік більшовиків... Ось вам народ — розберіть його“!

Нам, признаємось, нічого додати до оцінки останнього періоду УНР'и „як самостійної республіки“, її останнього періоду в Кам'янці

на Поділлі. А за цим почалась не менше „славетна“ доба колишніх уенерівців по-за кордонами... Про початок цього закордонства той самий „літописець“ розповідає:

„Тепер правительство побачило, що провадити так далі боротьбу неможливо і вирішило відбутися за кордон для роботи на дипломатичному ґрунті, щоб Європа узнала нас, як представників самостійної „республіки“.

Характерний штришок цього переодягання у „закордонні дипломати“ наводить той-же „літописець“:

„Ми всі (оточення значить) почали доводити головному отаманові про необхідність і його від'їзду за кордон. Та він категорично це відкидав, говорячи: „не можу, не можу кинути армії. Це було-б рівнозначно тому, як би я втік. Що буде, то й буде. Раз мати родила, раз і помирати“. І далі, мотивуючи свою відмову, головний отаман говорив, що який з нього дипломат, що він хуторянин в політиці, що у себе дома ще так с'як (именно і воїстину так-сяк, а ще вірніш — ні так, ні с'як! Ф. Т.), а за кордоном потрібний лоск і багато ще для дипломата.

Гай, гай, і так колись думали про себе оті всі теперішні „великі“ дипломати! Та все те минулося. Нині вони вже не такої низької думки про себе, бо кожен з них уже скоштував закордонних хлібів, доп'явся до отого закордонного лоску, нині він не відчуває уже себе „хуторянином“, а, закусивши вудила, з усією силою мчить по дипломатичних передпокоях Західної Європи...

ХТО КУДИ, А ШАПОВАЛ НА ЧЕХИ

Ото-ж розлізлися, мов ті руді миші, по закордонах представники УНР'и для „роботи“ на дипломатичному ґрунті, Петлюра зі своєю братвою пішов до Польщі, частина УНР'и опинилася під високою рукою румунського короля, а ще частина на чолі з шаповалівцями есерами опинилася на Чехах.

Перші кроки закордонного життя-буття, коли кожна з емігрантських груп відчула під своїми ногами хоч і чужий, але більш-менш сталий ґрунт та й гроші, викликали певне вдовolenня емігрантів і вдячну акцію вже на користь „хазяїв“, хоч і під прикриттям патякання про Вкраїну-неньку. Отже, втягнуті силами польсько-антантської орієнтації, кілька разів пробували вже за допомогою союзників якось повернути на Вкраїну хоч і не „со щитом, так на щиті“. Та що-разу чекала ці авантюристичні вихватки чергова жорстока невдача.

Військові невдачі потягли за собою жорстоку реакцію, межипартійну гризню, при чому немаловажну роль відігравала ініціатива того хазяїна, що його хліб жерли вигнанці з Радянської України.

Немаловажним фактором в житті емігрантщини завжди була і є загально-європейська ситуація, особливо в тій її частині що стосувалася й стосується до взаємовідносин між Радянським Союзом та західно-європейськими державами. Факт-же перебування еміграції в країнах з дуже й дуже сумнівною суверенністю, в країнах, що самі свою „суверенність“ здобули з ласки та руки тої чи іншої великої

імперіалістичної країни, ще подвоювали хоробливість реакції на той чи інший крок що до Союзу Соціалістичних Радянських Республік. Як зіпсований барометр, перегріта емігрантщина завжди показувала й показує надто високе тиснення, зате й кожне замирання викликає глибоке падіння настроїв, сподіванок, мрій. Та час іде:

„Роки, линуць за роками і не з нами — понад нами.

ГРОМКОМ ТА МІНІСТЕРСТВО...

Ото - ж одною з галузок емігрантщини стала — Прага.

Специфічні умови чеської дійсности — пацифістичні настрої та висока господарча кон'юнктура — поклали відбиток і на умови життя емігрантів взагалі, українських зокрема. Найголовнішою вимогою сучасного становища Чехо-Словаччини є її промислова задуха, що загрожує великими небезпеками в разі, коли чеський капітал не знайде ринків збуту для інвестування капіталу, а також ринків збуту для своєї промисловости. Оточена з усіх боків старішими і організованішими імперіалістичними державами, викохана і зрощена як „самостійна“ держава зусиллями французького імперіалізму, — Чехія стремить за всяку ціну прорватися до великих ринків, що ними може стати Союз Радянських Республік. Ідеологічний матеріал для цього чехи мають у своїх руках. Старі панславистські ідеї дуже поширені серед чеської інтелігенції; стати осередком, промисловим центром слов'янської держави — це заповідна думка, дуже поширена в лавах чехо-словацької промисловости і чехо-словацької буржуазної інтелігенції. От через віщо з великою приязню і з досить далекосяжними перспективами чехи пробують використовувати в своїх цілях українську, а також і російську емігрантщину. Прибічники дрібно-міщанських пацифістичних (із - за власної слабости) теорій державного будівництва, чехо-словацькі політики з особливою уважністю ставились і ставляться до ліберальних та соціалістичних вигнанців з меж колишньої Росії.

Так на своєму емігрантському шляху зустрів їх і Микита Юхимович Шаповал. В листопаді 1920 року він прибув до Праги і почав вести переговори про утворення в Празі осередку для вигнанців з Радянської України. Тут йому допоміг колишній поміщик і київський лікар Гірса, що його, як великого приятеля української культури, і виспівав нині з нагоди ювілею М. Ю. Шаповал. Так за допомогою д-ра Гірса десь в першій половині 1921 року і повстав український комітет. Що уявляв із себе цей український громадський комітет. Це була організація, що в неї входили представники різних партійних угруповань і ставили собі за завдання „підготовку культурних українських сил та підтримку їх матеріальну на еміграції“. Гроші на це давало чеське міністерство закордонних справ, головним чином, через того - ж таки д-ра Гірсу. Основну роль в цьому Українському Громадському Комітеті, або скорочено він звався Громком, відігравали українські есери на чолі з Микитою Шаповалом та Григор'євим (Григорій Наш). Обсяг роботи громкому був досить широкий. Ось що пише про нього сам його творець і голова Микита Шаповал:

„Наша праця в УГК була інтензивною, напруженою. Її видимі результати перед нами:

Чесько - український комітет, Українська Господарча Академія, Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова, Український Інститут Громадознавства, Українська Реальна гімназія, Український Громадський видавничий фонд, Українська Сільська Спілка з школами і курсами, студія пластичного мистецтва, переходова станиця, громадська бібліотека, амбулаторія і т. д.“

2.500 студентів українців одержує освіту у вищих школах, кілька сот в середніх школах, кілька сот в нижчих. Тисячі заопікованих переходною станицею (більше 6 тисяч осіб), українською хатою (безплатний харч для біженців), амбулаторії і т. д.

Я не маю змоги перелічити всього, згадати всі культурні сили українські, що були врятовані... так, скажу це одверто: від фізичної і моральної смерті“.

Отже з цього бачимо, яку діяльність розвинув був Громком в напрямку підготування „українських культурних сил“. Дехто спитає — для чого - ж це все робили оті добрі чехи, для чого вони сотні тисяч корон чеських що - місяця видавали на оці всі школи, на учебу, звідки така добрість у тих чехів до української емігрантщини? До цього часу ми знали, що емігрантщину закордонну дійсно підтримували і підтримують всі, але лише ту її частину, що завжди стоїть під рушницею, завжди може бути кинута на військовий фронт, щоб збройною рукою взяти при змозі робітничі - селянські, радянські республіки. А щоб учити, будувати спеціальні вищі школи і на це витратити сотні й сотні тисяч коштів, це явище, звичайно, — виключне, чеське.

Ми вже говорили, що чеська сучасна міжнародня політика саме й полягає на тому, щоб по змозі мирним шляхом вирішати всі справи, бо для збройного вирішення сил бракує. Отже, тому на кожному кроці, в кожному статуті, під час кожних переговорів в справі допомоги шаповалівським намірам культурної роботи вони завжди проводили і проводять систему найрізноманітніших векселів емігрантів до чехів, до чеського капіталу. Читаємо приміром у завданнях Українського Інституту Громадознавства в Празі (про нього далі) такі пункти:

„б) вивчення Чехо-Словаччини, як частини світового господарства — означення її місця в системі світового господарства, пізнання її продукційних сил і потенцій, пізнання форм її господарської організації з погляду технічного, економічного, правового, соціального, санітарного і т. д.;

в) вивчення Чехо-Словаччини з погляду спеціального — Чехо-Словаччина як інтегральна частина Слов'янщини, як сусід України, як переважно індустріальна країна в стосунку до аграрної; Чехо-Словаччина як західна частина Слов'янщини і як сполучник між Східною і Західною Європою;

д) нарешті відкриття розбіжностей і спільностей, на котрих тільки й може бути збудована реальна політика чесько - українських взаємин і зближення так потрібного для установалення рівноваги між середньою і східною Європою і в цілій Слов'янщині зокрема.

Україна і Чехо-Словаччина в їх господарських взаєминах; імпорт і експорт сировини, півфабрикатів і фабрикатів, ринки і споживачі, грошові системи, валютна політика, комунікація, тарифна і митна політика, транзит, постачання машин, фахових сил, чеська колонізація на Україні, і т. д.

Все вивчення мусить розпадатись на дві частини: вивчення строго науково - теоретичне і описове і з другого боку вивчення з погляду прикладно - практичного знання, щоб - то з погляду політики (господарської, соціальної, культурної і т. д.).

Опріч науково-теоретичного задоволення, таке вивчення мусить мати життєву практичну мету, котрою для українців мусить бути: пізнання світової господарської і політичної дійсності, зужиткування науково-пізнавчого досліду для створення реальної політики відродження України — з одного боку, і на прикладі Чехо-Словаччини і у взаєминах з нею збудування реальної політики співробітництва народів сусідів і цілої Слов'янщини з другого.

Національні завдання української інтелігенції колосальні, сили її дуже невеликі, отже через те мусить бути налагоджена підготовка її числа і якості — підготовка в умовах спокійного й вільного досліду.

Зруйноване народнє господарство України, зруйнований апарат внутрішнього і закордонного торгу наладити швидко не можна тому, що така праця вимагає довгого часу і вільної гри сил, конкуренції здібностей, поважного вивчення теоретичного, стажу практичного. Через те Україна поставлена перед задачею закликання чужосторонніх спеціалістів з усіх галузів господарства і техніки.

З другого боку для відродження народнього господарства Україна потребує великих кредитів за кордоном: для аграрних країн така потреба існує постійно, а для зруйнованих тим більше. Потреба притягнення закордонних капіталів і фахових сил є для України історичною необхідністю, отже тим більше докладно мусять бути в деталях вивчені ці проблеми, з найбільшою обережністю, досліджені всі можливості в цім напрямі, бо історичну необхідність сліпо і покірно приймати не можна, щоб Україна не опинилася в колоніальному ярмі.

Чехо-Словаччина, як сусід і як високо-промислова і господарсько культурна країна може вважатися за природнього союзника України, бо ані економічно, ані політично небезпеки Україні не несе, тому вивчення Чехо-Словаччини з господарського і культурного боку рішуче потрібне для українців, але — з другого боку — промислова Чехо-Словаччина, ото чена на $\frac{4}{5}$ німцями і угорцями, та ще з конкурентом в особі Польщі, має один вихід до Східної Європи — Україну. Приложення господарської і культурної енергії чехо-словацької на Україні мало вже місце й раніше, тим більше на будучину створення торговельно-економічних взаємин стоїть як головна задача чеської політики. Шлях Чехо-Словаччини на схід натурально лежить через Україну, тому він повинен стати предметом пильного вивчення.

Таким чином повстає задача об'єднання українських і чеських культурних сил для спільної праці на ґрунті пізнання умов сього життя, своєї будучини і поважного, взаємного самопізнання.

Працюючи в Інституті, чеські і українські люди будуть сходитися на реальному ґрунті і цим шляхом творитиметься той персональний зв'язок, котрий українці принесуть додому, а чехи матимуть у себе“.

Ми мусимо попросити вибачення у читача за таку велику цитату. Але в добу документів та певних джерел ми не могли обійтись без такої маловдячної роботи, як виписування цілими сторінками уривків з документів сучасного етапу емігрантщини. Отже, весь сенс грошової підтримки такої, здавалось-би, мало інтересної справи, як підготування „культурних українських сил“ в Празі, тепер, гадаємо, цілком зрозумілий для читача.

Ролю аграрного придатку до чеської промисловости з усією старанністю й ретельністю готував Микита Шаповал для своєї дорогої вітчизни, тоб-то для України.

Пишемо „готував“, бо нині в значній мірі центр уваги — і грошей — чеського уряду скеровані вже на інших, бо і сам Громком, здається, уже не існує.

Історія ліквідації Громкому досить інтересна і заслуговує на те, щоб про неї згадати.

В основному причина поразки і ліквідації Громкому полягає: в розбіжності думок тих партійних угруповань, що входили в склад його і в поворотництві, що широко охопило цілу емігрантщину.

Що до розбіжності думок, то тут, звичайно, основну роль відіграли ті розколи, що відбулися в лавах самої УПСР, бо саме есери на чолі з Шаповалом відігравали основну роль і в організації, і в роботі Громкому. Протягом чотирьох років з великими труднощами, але проте щастило Шаповалові як-так тримати в своїх руках Громком — аж до того часу, коли сама УПСР розклеїлась, розлізлась по всіх пругах.

Під напором поворотницьких течій, одвертого петлюрівство-гетьманства та на тлі особистої гризні луснула есерівщина на чотирі течії.

Перша течія — це так звані шаповалівці: Шаповал, Ісаєвич, Балаш, Цурканів, генерал Петров, Довгань, Коритник. Ця шаповалівсько-коритницька група УПСР встановила нині більш-менш тісний зв'язок з іншими співзвучними есерівськими групами на еміграції — російськими есерами (в їхній орган „Воля Росії“ Шаповал написав величезну статтю про „Развитие и современное состояние украинского социалистического движения“), грузинами, білорусами та ин. Через Шаповала ця група зв'язана з чехами, головним чином, через Гірсу, звідки одержувала вона (і одержує) гроші.

Друга група — це т. з. закордонний комітет: Паливода, Коберський, Шрамченко, Тимченко, Животько, Гордієнко, Денисенко, Ріпецький, Скидан, Пасічник, Марченко. Ця група стоїть в гострій опозиції до Шаповала та шаповалівців. Власне особливу роль в ліквідації Громкому і відіграла ця група. За її невпинну опозицію шаповалівці не давали їм грошей, що ще більше спричинялося до боротьби за Громком, за управу, бо захопити управу Громкома це й значило дістати гроші. Ця група зосередила свою увагу на роботі селянської спілки, що й захопила її під свій вплив і використовує проти Шаповала та шаповалівців.

Третя група — т. з. залізняківці — на чолі мають відомого есера учасника і організатора Союзу визволення України — М. Залізняка. Вони є справжні твердокаменні залізняківці. Стоять, як і стояли, починаючи з 17-го року свято й непохитно на есеровських постулатах, що їх прийнято на 3-му з'їзді УПСР. В склад цієї групи входять — Залізник, Геродот, Склярєнко, Гончаренко та інші. Жодної діяльності ця група не виявила.

Нарешті, четверта група — станіславківці. За останній час в цій групі, після непорозуміння внутрішнього характеру, виділилась знову підгрупа в складі Сумневича, Зозулі, Постолювського. Активні серед станіславківців — Станіславський, Ронта та інші.

Слідом за есерами тяглися і УСД, що опинилися в тій-же масариківській золотій столиці Празі, що її Микита Шаповал в урочистому захопленні, на святкуванні ювілею великого друга української культури д-ра Гірси, назвав українськими Атенами. Менші числом — щось з 30 чоловіка їх всього нараховується — УСД'ки виявили велику активність до розколів та переколів. Отже нині ми маємо теж кілька груп уєсдеків.

Перша група, — т. з. закордонна делегація; сюди входять: Безпалко, Мазепа, Матюшенко, Старосольський, Маввський та ще небагато інших. Коли чимсь і прославилася ця закордонна делегація, так це своєю причетністю до славнозвісної барматовщини. Ще на Україні будучи, де - які з УСД були знайомі з одним спекулянтом з Умані, що зветься Барматом. Потім цей спекулянт став „содержателем“ дома німецької соціал - демократії. На емігрантському дозвіллі згадали представники закордонної делегації і про свого уманського знайомого Бармата, часто в нього бували та на спомин фотографічні картки свої залишали, з написами та подякою. Ця група має філію в Падєбрадах на чолі з Нянчуром та Малешком.

Друга група, це — не соціалдемократи, а одверті петлюрівці: Феденко, Д. Чикаленко, Бутовський. Це ті, що завжди біля Громкому терлися та шукали нагоди якось цей Громком захопити до своїх рук, а Шаповал, захищаючись од них, називав їх варварами, дикунами, бо - ж кричав він: — „лише дикун завжди намагається ограбувати совісного працюючого чоловіка замість того, щоб власними руками — працею щось збудувати“. Допомігав цій групі завжди в міру матеріальних можливостей колишній представник петлюрино уряду на Чехах — есеф Славинський.

І, нарешті, третя група, це — власне один чолов'яга Галаган, що з перших же років Громкому шаповалівського не за страх, а за совість служив йому — Галаган, що його так і звуть меншовик - есер.

От в такому стані перебували сили організаційні, що ними керувався Громком. Постійні сварки, колотнеча, під'южування, криливо - шамотняві наклепи одних на одних, усе це разом взяте не могло вподобатися хазаям, та ще таким цнотливим та смиренномудрим, як чеський уряд.

Крім цього, головною причиною ліквідації Громкому слід вважати ту непереможну, просто стихійну поворотницьку смугу, що в неї вступила нині еміграція на Чехах. Треба сказати одверто, що хитромудрий Микита Шаповал атенський, будуючи свою еміграційну крамничку на Чехах і взявши курс на підготування культурних сил, цим сам себе обеззброїв. Набудувавши коштом і ласкою чеського уряду спеціальних шкіл зі спеціальними фаховими ухилами, він цим самим в перспективі обеззброював, демобілізував войовничі емігрантські маси, що пішли в ці фахові школи. Немає жодного сумніву, що всякий інженер, чи педагог, чи агроном, що одержить закінчену освіту, потягнеться з усією силою свого фахового ентузіазму до живої практичної роботи. Цей потяг не може бути вже стриманий нічим, бо ніякою хитромудрою словесністю, ніякими криками про дуже невизначні перспективи на майбутнє не можна зупинити молодого фахівця від того, щоб він шукав практичної, широкої і справжньої роботи по своєму фаху. І ми бачимо, дійсно, як, особливо в початку 25 року, коли вперше вияснилися перспективи випуску нових, уже закінчених спеціалістів, ця поворотницька хвиля зростає, можна сказати, стихійно, з дня на день. До того - ж крик про аполітичну кобилку, нікчемну, розтрощену, аморфну масу, що тягнеться на хутори, справи не врятує. Характерні цифри соціального стану еміграції української на Чехах ще більше свідчать про непереможність цього

поворотництва. Соціальний склад цієї еміграції такий: 52% селянства, 13% робітництва (головним чином с.-господарського), 25% інтелігенції. Отже, в основі свого соціального ества ця суто селянська маса (бо й оті 25% інтелігенції — це - ж сільські вчителі, та агрономи, та кооператори), — це представники того-ж самого села, а село-ж завжди хитається, не маючи твердого соціального кістяка. І ніякому шаманству тут не допомогти. М. Шаповал цілий 25-й рік у своїй „Новій Україні“ криком кричить про цю падлючу кобилку, але реемігрантські настрої охоплюють, можна сказати, все, що ще більш-менш живого є на еміграції. Вони перенеслися і охопили не тільки студентські лави, а й непереможною силою тягнуть і професорський склад, головним чином, поодиноких справжніх учених та професорів, що опинилися на еміграції.

Поворотницькі настрої серед українського студентства в Чехії знайшли вже і організаційні форми у вигляді студентів громадян УСРР та ділового об'єднання студентського, що спільними заходами, починаючи ще з 24-го року, поволі, але певно відвойовували студентські кадри у затишних керовників емігрантщини. Ці внутрістудентські сварки набирали чим далі все виразнішого — вже політичного — змісту, а через те час від часу у ці сварки втягувалося і чеську поліцію, що на неї в рішучу хвилину спиралися представники ЧЕСуеса на Чехах та й представники самого Громкому, нацьковуючи цю поліцію на цих руйників-більшовиків, як їх називають шаповалівці, петлюрівці в Чехії. Ця постійна опіка — вже поліцейська — над студентством, також шпигунство аж ні в якому разі не всилювало позицій емігрантських керовників в їхніх зобов'язаннях, взятих перед чеським урядом.

Літні канікули, що в них академічна молодь намагалася сяк-так дорватися до якої-небудь практичної роботи, теж спричинилися до виникнення різних, вже суто-політичного характеру непорозумінь поміж чеським урядом та молодими культурницькими українськими силами, що виховуються по українських школах на Чехах. Намагаючись по змозі відбути літню практику в умовах національного українського оточення, празько-падебрадське студентство тягнулося на Закарпатську Україну, щоб там серед свого народу — українців — рідною мовою вести свою роботу, практику. І тут це студентство щоразу натикалося на низку непорозумінь цілком політичного характеру, бо-ж національно-українська свідомість закарпатського селянства аж ні в найменшій мірі не входить в інтереси чеського уряду. Чеські націоналісти нині на Закарпатті ведуть і без того тяжку для них боротьбу зі впливом мадяронів — прибічників мадярської орієнтації — та й, крім того, комуністична партія Чехо-Словащини надто глибоко пустила своє коріння серед закарпатського селянства, щоб ще уряд чеський дозволив собі таку розкіш, як на власні кошти виховувати пророків та глашатаїв національного українського відродження на Закарпатті. А в зв'язку з цим — постійні непорозуміння, що роблять з кожного, навіть сумлінного шаповалівця, який попадає з проповіддю національного українського самовизначення на Закарпатті у більшовики, — підривателя основ чеської республіки, чеської влади.

Все це разом взяте і спричинилося до того, що чеський уряд почав скося дивитися на сумнівного співника, яким є оті вищі школи українські на Чехах, що власне на чеські гроші готують якихось сумліного гатунку, коли й не більшовиків, то у всякому разі — не певний елемент, що в зручну хвилину од нього можна чекати різних несподіванок.

Тимчасом атмосфера в самому Громкомі з місяця на місяць, з тижня на тиждень нагрівалася і вже влітку 1925 року, в день четвертих роковин заснування Громкому, замість шумних маніфестацій та урочистих зборів скликано лише „інтимні“ товариські сходи частини членів УГК на чолі з Шаповалом, Григор'євим та Галаганом. У своєму короткому відчиті Управа УГКП з особливою нервовістю констатувала факт величезної кризи еміграції, зокрема Громкому, бо опозиція до останнього складалася з самих-же членів УГК, самих-же есерів, як Паливода, Сумневич, Багацький, Грабів, Шрамченко та інші.

Ці ювілейні збори відбулися такими гіркими, за Шаповалом, висновками:

„Як тільки почали появлятись зовнішні ознаки внутрішнього неладу в УГК, відповідні чинники, від яких залежить екзистенція УГК і сама можливість його праці, дали виразно зрозуміти, що існування УГК було потрібним і бажаним, поки він провадив позитивну, корисну й творчу працю, якщо-ж надалі життя його перетвориться в негідну всієї минувшини УГК гризню серед його членів та боротьбу гуртківства, при якому стані громадська організація не може бути працездатна, то даліше існування її стає не тільки безпотрібним, але й недопустимим (бо не можна-ж примиритись з тим, щоб після великої праці славне ім'я УГК волочилося по вулицях“).

Очевидно, чеський уряд, побачивши певну загрозу широкого розголошення своїх звязків з УГК (що було абсолютно можливо в умовах гризні в самому Громкомі), вважав за краще самому вмішатися й ліквідувати цю сумнівну крамничку. От через віщо уже через місяць після цього міністерство сповістило УГК про його ліквідацію і наказало негайно-ж здати всі звіти та матеріали УГК урядовцеві міністерства закордонних справ.

Так закінчив своє чотирьохрічне існування Громком.

Партії, що входили до складу Громкому, на певний час пішли в розтіч, причому в соціалістичному своєму крилі ця розбіжність безперечно досягне в найближчому часі свого апогею. Одні лише шаповалівці намагаються ще сяк-так утриматися на соціалістичних позиціях, для чого прищиплюють собі соціалістичну вакцину. Микита Шаповал, як представник своєї групи есерів, взяв участь в утворенні нового доробку 2^{1/2} інтернаціоналу, що відбув свій конгрес в Парижу. Відомо, що на чолі цього нового доробку стоїть „славнозвісна“ Анжеліка Балабанова.

Шукаючи собі більш-менш сталого ґрунту, Шаповал намагається основну свою роботу зорієнтувати на еміграцію Франції і почасти Америки, бо вчуває, що, мабуть, настане час, коли й т. з. Інститут суспільствознавства, що йому його залишили поки-що чехи, теж чи не буде ліквідований. Щоб не допуститися до цього, Шаповал намагається щільніше звязатися з іншими еміграціями, зокрема бачимо

його такий крок, як виступ зі спеціальною вищезгаданою статтею у право-есерівському органі — „Воля Росії“. Стаття ця ще не закінчена (немає ще певних прогнозів шаповалівських), але вона характерна в частині трактування в 1926 році категоричної шаповалівської самостійності України. Якщо 1921 року на славновісному диспуті в справі „Національного питання на Сході Європи“ Микита Шаповал займав категоричну позицію щодо самостійності України, то нині, 26 року, він уже і на минуле цієї категоричності не виявляє. В 1921 році на диспуті він говорив:

„Народи бувшої Росії стали до боротьби за визволення і з цього шляху не звернуть, доки не досягнуть мети: організації своїх незалежних від Росії держав... Теорія органічної єдності Росії, що її представниками є російські есери, є фікція, а тому Україна, Білорусь, козацькі, кавказькі, навіть балтійські, Сибір та інші республіки повинні стати самостійними цілком. Питання федерації вони рішають тоді, коли це їм потрібно буде.“

Ото-ж категорична вимога незалежності від Росії, якою-б вона не була. Це так було 21 року, коли хоч чужа, та тверда рука тримала Шаповала. В 26 році, уже після ліквідації Громкому, коли ця рука — ґрунт під ногами — захиталася, Шаповал робить вже реверанси у напрямку російських есерів і пише так:

„Каковы были позиции украинских эсеров с момента провозглашения республики и до падения Центральной Рады. Украинская республика была провозглашена 7-го ноября (ст. ст.) 1917 года, как федеративная часть России, но уже 12 января 1918 года четвертым универсалом была прокламирована полная независимость Украины. Главной причиной этого было убеждение, что большевистская политика мешает созданию федерации, что Украина должна сама себя обеспечить внешним миром, заключив, как суверенное государство договор со всеми воюющими государствами...“

От вам і маєте самостійника Шаповала 1926 року. Виявляється, що самостійник він по неволі, можна сказати знечев'я. Лише більшовики змусили його стати самостійником, а без них він-би був звичайний собі федераліст, та й він про це 26 року досить прозоро натякає в своїй статті. Що правда, в хвилини щирости він і раніше про це пробалакувався.

1923 року в „Новій Україні“ за липень-серпень він писав: „Внутрішньо-соціально ми не будемо самостійні ще довгий час. Перед українською нацією лежить неминучий шлях створення своєї культури власними силами. Іншого нам не дано і його немає...“

Обворожив сам себе Микита атенський, заплутався, забрехався і хто йому тепер уже повірить, після всіх отих прикрих фактів з діяльності Громкому. І тепер він устами того ж П. Стаха співає:

„Мета одна, спаяти во єдино
Розбіжних сил лихий розгартіаш,
Мета одна — о любя Україно,
О сонце праведне, о раю наш...“

КОМІТЕТ ОБ'ЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Отож не пощастило Микиті Шаповалові здійснити оту мету об'єднання емігрантських сил взагалі, зокрема на Чехах. Були до цього, як ми бачили, чималі і поважні причини. І слідом за Громком Шаповал голосить про одну мету. Цю мету — об'єднання емігрантських сил — він не зміг здійснити ще й через специфічну європейську сучасну обстановку, через розшарування суспільних груп на цілком виразні класові організації, з виразними класовими гаслами. Шаповалівці-ж, не вважаючи на всю їхню вірність буржуазному устроєві, принаймні, максимальну їхню, легко висловлюючись, м'якість у засобах поборювання капіталістичного ладу, — усе-ж тягнуться на соціалістичну сироватку, все-ж затягаються до паризького об'єднання таких самих плутаників безнадійних, як і вони самі. В той-же час європейські держави, їхні пануючі класи вимагають нині як-найбільшої чіткості та чистоти тієї зброї, що нею вони збираються боротись (і борються) проти наростання революційних рухів та проти Союзу Соціалістичних Радянських Республік.

Виразні білогвардійські, фашистські одчайдушні націоналістичні реакційні сили, ось що вибирають собі буржуазні країни в боротьбі з Радянськими Республіками. Яку-ж цінність з цього погляду скажемо і для чеського уряду могли уявляти химери Микити Шаповала, що, замість готувати послужні банди, що їх легко кинути в кожний момент на кожний фронт боротьби з Радянськими Республіками, — носився з донкихотськими думками творення культурних цінностей, що так дорого коштувало чеському урядові. Ще в перші роки до зміцнення державно-поліцейського апарату в самих Чехах, в період вільної гри на ринках, що допускалося під високою рукою Франції, зараз, в час великих перегрупувань і переорієнтовки всіх малих держав Європи в зв'язку з духом Локарно, кожна країна буржуазна змушена напружити всі сили для того, щоб не бути обійденою, щоб її не обшахрили великі локарнеські шахраї. В цій мобілізації сил в час перегрупування кожна держава натягає в першу чергу всі активні сили, що їх можна кинути в разі чого на терези міжнародніх взаємовідносин. Знов же і з цього погляду невиразні словесні, невагомі шаповалівські „культурницькі“ комбінації аж ні в найменшій мірі не могли відповідати духові часу.

Це збирання сил емігрантських і то збирання навколо виразних фашистських гасел могли здійснити не соціалістичні шаповалівські імпотенти, це могли і можуть зробити інші сили, що працюють іншими засобами, що в своїх руках мають інші методи виховання, ніж ті, що їх мав Микита Шаповал.

Цю роль чеський уряд і передав зараз петлюрівцям та демократам хліборобам (виразним фашистам українським), що й мають здійснити програму об'єднання емігрантських українських сил, що в руках чеського уряду можуть в слушний час відограти ту чи іншу роль.

Отже, ті петлюрівські сили, що мали доступ і в Громком та й не мали, спираючись на фінансову допомогу з Парижа (од самого головного отамана), скупчилися навколо колишнього керівника петлюриної

місії в Чехах есефа Славинського, що за його допомогою і організував радикальне демократичне об'єднання петлюрівське, а потім спільними силами з народними демократами (колись есефами) та хліборобами демократами і утворив емігрантський центр в Чехії, що й зветься „Комітет об'єднаних українських політичних організацій“. Платформою нового цього об'єднання є такі точки: 1) суверенність, повна самостійність та соборність української держави — уже не республіки, уже не народньої, а просто собі української держави; безперечно, що тут керовнику ролю у виробленні цього програму відігравали есефи та гетьманці. 2) Демократичний державний лад (звичайно, з якоюсь головою на чолі). 3) Завдання об'єднання: боротьба за визволення українського народу та за утворення власної держави (коротко та не зовсім ясно, але хіба-ж ініціатори нового об'єднання тепер за ясність дбають?). 4) В діяльності по здійсненні цього завдання повинно керуватися принципом: нація вища за класу; держава вища за партію. Це-ж 100 процентний фашизм і є. 5) Способи досягнення завдання — взаємна інформація, координація і т. и.

До комітету увійшли: українська радикально-демократична партія (колись есефи), група української національної молоді, союз українських хліборобів в ЧСР, союз бувших українських військових, ліга українських націоналістів, група українців з Кубані.

Основну силу нового об'єднання, безперечно, будуть являти оті хлібороби-демократи, що їхня „молодь“, колишні прапорщики та капітани, командири карних загонів підчас гетьманщини, нині „вчаться“ в падебрядській господарчій академії. Немаловажне значіння буде мати і отой союз бувших українських військових на чолі з Омеляновичем-Павленком, що менше займається різними науками, а більше військовими справами.

Маємо відомості ще лише про перші кроки цього нового об'єднання, що йому постачає гроші теж „міністерство“.

Як будуть розвиватися події, будемо бачити, одне можна сказати тепер, це — те, що емігрантщина українська на переломі; власне, вона вже цей перелом пройшла, замість різних соціалістичних шаповалівських побрехеньок, вона тепер переповзла на нові цілком фашистські емігрантсько-військові рейки. Тяга до єдиного фронту, до отієї „мети“ досить поважна, так що ми можемо бути свідками такого явища, коли всі і соціалістичні групки теж приєднуються до нового осередку, бо керовники нового об'єднання на всі організаційні збори через інститут суспільствознавства завжди закликали і всі есерівські групки, в тому числі і шаповалівців. Отже, ми не будемо здивовані, коли в наслідок консолідації емігрантських сил, бодай уже на нових основах, до них в Чехо-Словаччині пристануть і шаповалівці. Не хочемо пророкувати, історія, власне, час покаже.